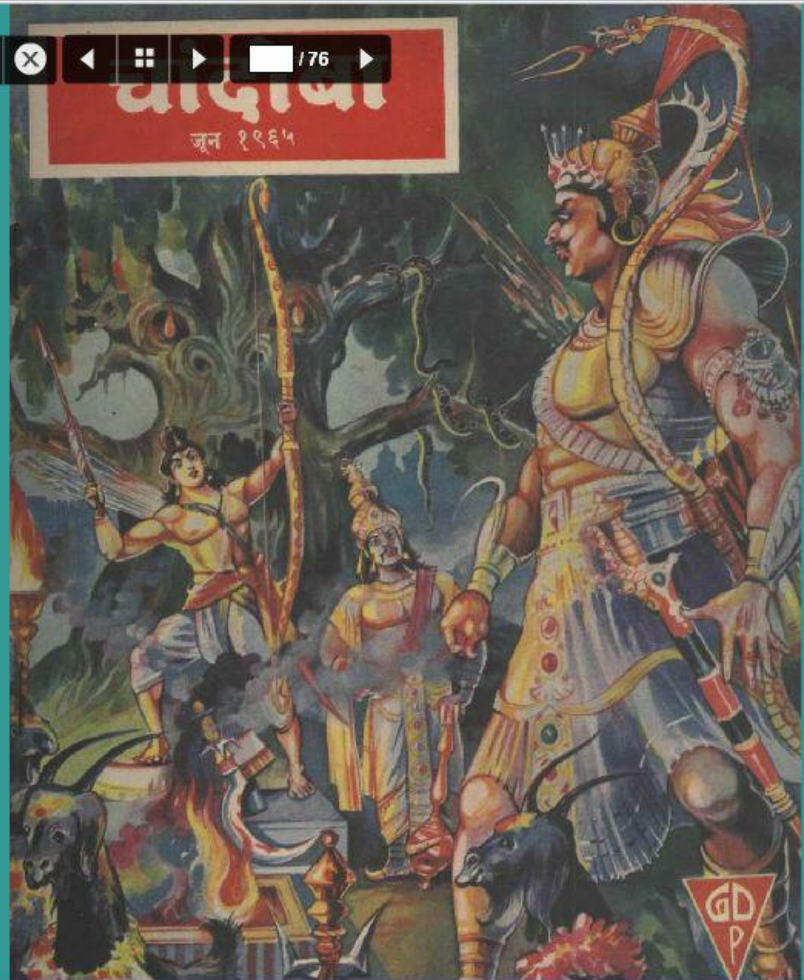

जून १९६५
GDP

भारताचा इतिहास

बहिरामखानाला वाटेला लावल्यानंतर अकबराला दोन वर्षें थोडी स्वस्थता मिळाली. त्याची दाई व तिचा मुलगा आदम अकबरावर आपला अधिकार गाजवूं लागले. पुष्कळ दिवस अकबर बादशाहनें तें सहन केलें. नंतर त्यानें आदमचा कांटा दूर केला.

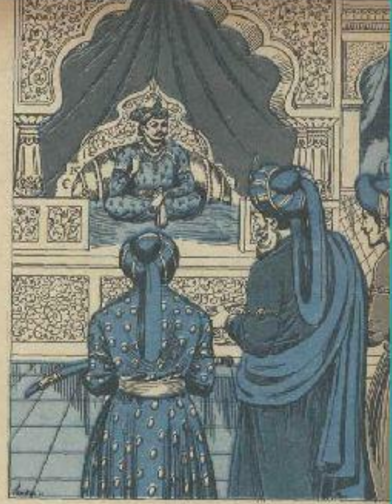
चाळीस दिवस पुत्रशोक करीत राहल्यावर आदमची आई पण वारली.

१५६२ च्या में महिन्यानंतर अकबर पूर्ण स्वतंत्र झाला. त्यानें मोगल साम्राज्याचा बळकट पाया घातला. साम्राज्य स्थापन करण्याच्या कामीं त्याला जेवढें यश मिळालें तेवढें इतर एकाहि मुसलमान राज्यकर्त्याला मिळालें नाहीं. त्यानें ४० वर्षें राज्य केलें. आपलें साम्राज्य वाढविण्यासाठीं व तें बळकट करण्यासाठीं तो सतत खटपट करीत राहाला.

मध्यप्रदेशांतल्या उत्तर कडील प्रांतांतला गरह कटंग राज्याचा राजा वीर नारायण-राज्य करीत असे. तो वयांनें लहान होता. त्याच्या आईचें नांव दुर्गावती असें होतें. तिच्या शिरावरच राज्यकारभाराची मुख्य जबाबदारी होती. आपल्या असामान्य सौंदर्यामुळें व पराक्रमामुळें तिची देशभर ख्याती होती.

सन १५६४ सालीं अकबरानें ह्या राज्यावर स्वारी करण्यासाठीं आसफखानाला पाठविलें. आसफखानाचा जय झाला. दुर्गावतीला हा पराभव फार अपमानकारक वाटला व तिनें आत्महत्या करून घेतली. वीर नारायण यानें देखील मरेपर्यंत आपलें राज्य स्वतंत्रच रहावें म्हणून युद्ध केलें. अकबरानें ह्या राज्याचा कांहीं भाग आपल्या अमलाखालीं ठेवला व बाकी दुर्गावतीच्या वंशजांना देऊन टाकला. अकबर बादशाहनें आपल्या अमलाखालीं आणलेला भागच पुढें भोपाळ या नांवानें प्रसिद्ध झाला.

उत्तर हिंदुस्थानांत रजपुतांचें वर्चस्व त्या काळांतहि होतें. भारताच्या त्या काळच्या इतिहासांत प्रामुख्यानें भाग घेणारे तेच होते. त्यांच्या मदतीशिवाय साम्राज्य स्थापन करणें अशक्य आहे याची जाणीव अकबर बादशाहाला होती.

मोंगल पठाणांसारखे याच देशांतले रहिवाशी नव्हते. ते बाहेरून आले होते. म्हणून अकबर बादशाहानें रजपुतांशीं सख्य करून घेण्याचें ठरविलें. औदार्य व चातुर्य दोन्हींचा प्रयोग करून त्यानें रजपुतांचीं मनें वळवून घेतलीं, इतकीं कीं त्यांनीं अकबराच्या साम्राज्याची सेवा मनोभावें केली. त्यांचें शौर्य व मोंगलांचें चातुर्य या दोन्हींची जोड होती म्हणूनच मोंगलांचें साम्राज्य स्थापन होऊं शकलें.

१५६२ मध्यें (अंबर) जयपुरचा राजा बिहारीमल याला अकबरासमोर मान तुकवावी लागली. त्यानें अकबराशीं विवाह संबंध स्थापन केला. तो आपला मुलगा भगवानदास व नातू मानसिंह याला घेऊन आग्रा येथें जाऊन राहूं लागला. अकबराच्या पदरीं पंच हजारी म्हणून त्यानें नोकरी धरली. त्याचा मुलगा व नातू दोघे अकबराच्या सैन्यांत नोकरी करूं लागले. अशा तऱ्हेनें मोगलांना अनेक पिढ्या नोकरी करीत राहणाऱ्या रजपूत कुटुंबाचें सहाय्य लाभलें.

परंतु मेवाडच्या राणानें अकबरासमोर आपली मान तुकविली नाहीं. त्यांनीं गुजराथ मधून पळून आलेल्या बाजबहादुर नांवाच्या सुलतानाला आपल्या आश्रयीं ठेवून घेतलें.

मेवाडचें राज्य अकबराच्या डोळ्यांत सलत होतें. परंतु राणासंग याच्या मृत्यूनंतर

त्याचा मुलगा उदयसिंह योग्य शासक नव्हता. आपसांतल्या भाऊबंदकीचा पण फायदा अकबराला मिळाला. मेवाडवर स्वारी करण्यासाठीं तो संधी पाहूं लागला व त्यासाठीं तयारीपण करूं लागला.

१५६७च्या आक्टोबर महिन्यांत अकबरानें चित्तोडच्या किल्ल्याला वेढा दिला. उदयसिंह आपला किल्ला दैवाच्या भरंवशावर सोडून डोंगराळ प्रदेशांत पळून गेला. परंतु त्याचे दोन वीर जयमल्ल व पट्टा चार महिने अकबराच्या सैन्याला थोपवून होते. शेवटीं अकबर बादशाहची गोळी लागल्यानें जयमल्ल रणांगणावर पडला. नंतर पट्टादेखील युद्ध करीत असतां मरण पावला. इतर सैनिकदेखील एकेक करून मरण पावले. रजपूत स्त्रियांनीं जोहर करून स्वतःचें रक्षण केलें.

नंतर अकबरानें ससैन्य चित्तोडच्या किल्ल्यांत प्रवेश केला. चित्तोडचा किल्ला सर झाल्यावर इतर रजपूत राज्यकर्त्यांनीं पटापट अकबर बादशाहचें आधिपत्य स्वीकार केलें.

१५६७ मध्यें रणथंभोरच्या राजानें किल्ल्याची किल्ली अकबरबादशाहच्या हातीं दिली व त्याच्या पदरीं नोकरी स्वीकारली. त्याच वर्षीं कालिंजरचा राजादेखील अकबर बादशाहचा मांडलिक झाला. कालिंजरचें पतन हें मोगल साम्राज्याच्या बाढीला फार उपयोगी पडलें.

१५७० मध्यें बिकानेर व जेसलमीरच्या राज्यकर्त्यांनीं अकबर बादशाहसमोर गुडघे टेंकलेच, त्याचबरोबर त्यांनीं आपल्या राजकन्यांचा विवाह अकबर बादशाहाशीं करून त्याच्याशीं सख्य केलें.

नेहरू चरित्र

[१०]

जवाहरलाल नेहरू सर्वांत प्रथम १७२१ सालीं तुरुंगांत गेले. पांच वर्षें पूर्वीं त्यांचा विवाह दिल्ली येथें वसंत पंचमीच्या-दिवशीं झाला. वधूचें नांव कमला कौल असें होतें. कौल हें काश्मीरी कुटुंब दिल्ली येथें कायम राहूं लागलें होतें. कमला सडपातळ व उच बांध्याची होती.

कमला नेहरू यांचा स्वभाव पती-सारखाच होता. अपरिचित व अनोळखी लोकांजवळ त्या बोलत नसत. परंतु आपल्या नातेवाइकांबरोबर व मित्रमंडळीं-बरोबर त्या मोकळेपणीं बोलत. त्या फार हुशार व व्यवहार कुशल होत्या. त्यांचे विचार स्पष्ट होते व ते त्या मोकळेपणानें इतरांसमोर मांडीत.

दोघांचा तो प्रेमविवाह नव्हता. वडील-धाऱ्या लोकांनींच तो संबंध जुळवून आणला होता. नेहरूंच्या मातोश्री स्वरूपराणी नेहरू यांनीं कोणाकडे तरी त्या जेवायला गेल्या असतां कमलाला पाहिलें व या रूपवती

मुलीलाच आपली सून करून घ्यायचें मनाशीं ठरविलें.

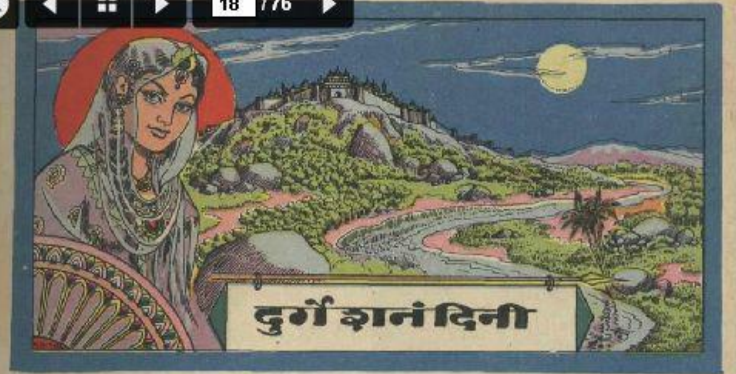
कमला सासरी आली तेव्हां मोतीलाल-जींच्या कुटुंबांत राजकीय वावटळ शिरली नव्हती. चार वर्षें राजवाड्यांतल्या राजकन्ये-सारखी कमला नेहरू राहाली. आनंद भवनासारखा राजवाडा, नोकर चाकर, कुत्रीं, घोडे, वाहनें वगैरे सर्व बादशाही थाट होता. घरांत सर्वत्र गालीचे अंथरलेले असत. मूल्यवान चिनी मातीचीं व कांचेचीं सुंदर व उत्तमोत्तम भांडीं. ल्हानांसाठीं ल्हान तट्टू तर मोठ्यांसाठीं अरबी घोडे. पाहुण्यांचें

गुहा फक्त आठ मैलावर आहे असें त्यांना सांगण्यांत आलें. वाटेंत बर्फाच्छादित उंच डोंगर होता. परंतु त्या सर्वाची फिकीर न करून एका धनगराला बरोबर घेऊन ते कांहीं लोकांसह पुढें निघाले. परस्परांना दोरखंडांनीं बांधून ते बर्फावर चढूं लागले. कित्येक ग्लेशियर व उंच डोंगर. एकेक पाऊल टाकणें कठीण झालें.

पहाटे चार वाजतां निघाले ते दुपारीं बारा वाजतां एका विस्तीर्ण मैदानांत पोंचले. सहा मैलांचें मैदान पार केल्यानंतर डोंगर उतरून गेल्यावर अमरनाथची गुहा होती. त्या बर्फाच्या मैदानांत जागोजागीं मोठमोठ्या चिरा व भेगा होत्या. त्यांवर नवीन बर्फ पडलें होतें. त्यावर पाय ठेवतांच जवाहर लाल घसरून खालीं पडले. तो एक मोठा खड्डा होता. कमरेला बांधलेलें दोरखंड न तुटल्यामुळें ते संकटांतून वांचले. नाहींतर त्यांचा शोध लावायलाच कित्येक दिवस लागले असते. इतकें झालें तरी ते हिंमत हारून बसले नाहींत, पुढें निघाले. जितकें पुढें जावें तितक्या चिरा व खंदक वाढतच गेले. शेवटीं हताश होऊन सर्वांना परत फिरावें लागलें.

पुढें मानससरोवर कैलाश पर्वत वगैरे प्राकृतिक सौंदर्य पाहण्याचीं स्वप्नें त्यांनीं कित्येकदां पाहिलीं. परंतु सवड कधींच मिळाली नाहीं. कारण त्यांच्या आयुष्याला एक निराळेंच वळण लागलें. काश्मीर यात्रा करण्या ऐवजीं जेलयात्रा करण्याकडे त्यांचें मन जास्त जास्त आतुर होत गेलें. भारताचे प्रधान मंत्री झाल्यावर मात्र ते काश्मीरला पुन्हां गेले, बर्फाच्छादित डोंगर पाहिले व लद्दाखला पण गेले.

दुर्गेशनंदिनी

[११]

[विमलानें जगतसिंहाच्या नांवीं लिहिलेल्या पत्रांत येणेंप्रमाणें मजकूर लिहिला– "अभिरामस्वामीचा संबंध एका शूद्र स्त्रीशीं संन्यास घेण्यापूर्वी झाला होता व तींच दोघें तिचे आईवडील होत. वीरेंद्रसिंहांचें विमलेवर प्रेम होतें. परंतु मानसिंहांनीं तिच्याशीं लग्न करावयास सांगितलें तेव्हां त्यांनीं एका शूद्र स्त्रीच्या मुलीशीं लग्न करण्याचें नाकारलें. परंतु शेवटी वीरेंद्रसिंहांना विमलेशीं लग्न करावें लागलें. त्यामुळें वीरेंद्रसिंहांच्या मनांत विमलेविषयीं थोडी अढी पडली व ते मानसिंहांचे हाडवैरी झाले. पत्नी असून तिला वीरेंद्रसिंहांची दासी म्हणून रहावें लागलें. नंतर दिग्गजाकडून विमला व तिलोत्तमा नवाबाच्या महालांतल्या दासींत ठेवल्या गेल्याचें ऐकून तर त्याच्या मनाला धक्काच बसला.]

रात्रभर जगतसिंह अंथरुणावर तळमळत पडून राहाला. तिलोत्तमेनें नवाबाची एक बाई म्हणून जगण्यापेक्षां आत्महत्त्या कां करून घेऊं नये असें देखील त्याच्या मनांत आल्याशिवाय राहालें नाहीं.

याच विचारांत मग्न असतां केव्हां त्याचा डोळा लागला हें त्याचें त्यालाच कळलें नाहीं. दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं उस्मानखानानें त्याला उठविलें व त्याच्या हातांत एक पत्र दिलें व म्हणाला–" युवराज! हें

श्री बंकिमचंद्र चट्टोपाध्याय

पत्र लिहून देणारीला मी तें आपणांकडें पोंचवीन असें वचन दिलें होतें. सवडीनें वाचावें. मी दुपारीं पुन्हां येईन व या पत्राचें कांहीं उत्तर असल्यास तें तिच्याकडे पोंचतें करीन." असें सांगून तो निघून गेला.

जगतसिंहानें तें पत्र सुरवातीपासून शेवटपर्यंत वाचलें. पत्र वाचून झाल्यावर त्यानें तें जाळून टाकलें. त्या पत्रामुळें जगतसिंहाच्या मनांत विचारांचा जणुं कांहीं अग्नीच पेटला.

उस्मान दुपार उलटल्यावर जगतसिंहाकडे गेला. जगतसिंहानें उत्तर लिहून ठेवलें होतें. तें त्यानें उस्मानला दिलें. उस्माननें तें पत्र वाचलें त्यांत दोनच दोन ओळी होत्या–"दैवगतीच ही. परंतु तूं माझ्यावर जे उपकार केलेस ते मात्र मी कधीं विसरणार नाहीं. तूं खरोखरींच पतिव्रता असशील तर तूं देखील वीरेंद्रसिंहांच्या पाठोपाठ निघून जावेंस." –जगतसिंह.

उस्मान तें पत्र वाचून म्हणाला–"युवराज! किती कठोर मनाचा आहेस तूं!"

जगतसिंहानें व्यंग्य केलें–"पठाणांहून जास्त?"

उस्मान खोचक शब्दांत म्हणाला–"म्हणून पठाणांनीं तुझी सेवा शुश्रूषा करण्यांत मागें पुढें पाहिलें नाहीं वाटतें!"

जगतसिंह थोडा नरमला व म्हणाला–"तुझ्या विरुद्ध मला कांहीं बोलावयाचें नाहीं. तूं फार प्रेमानें मला वागविलेंस. मी कैदेंत असलों तरी तूंच मला प्राणदान दिलें आहेस. तूं आपल्या एका हाडवैऱ्यावर उपकार केले आहेस. मी तुझा कैदी आहें. मला तुझ्या दयेची व कृपेची अपेक्षा ठेवण्याचें कारण नाहीं. मला साखळदंडांनीं बांधून ठेव. या सोन्याच्या पिंजऱ्यांत ठेवण्याचें काय कारण?"

"युवराज! संकटांना आव्हान करण्याची गरज नाहीं. तीं स्वतःच चालून येतात." उस्मान म्हणाला.

"मऊ गादीच्या ऐवजीं टणक दगडावर झोंपणें खऱ्या रजपुताला अवघड वाटत नाहीं. कतलखानाचा सूड उगवणें मला शक्य झालें नाहीं तर मरणाची शिक्षा मी हसत हसत भोगूं शकेन." जगतसिंह म्हणाला.

"युवराज! खबरदार! पठाण जें बोलतो तें प्रमाण करून दाखवतो." उस्मान म्हणाला.

"धमकी दिल्यानें भिऊन जाईन असें वाटलें होय?" जगतसिंहानें विचारलें.

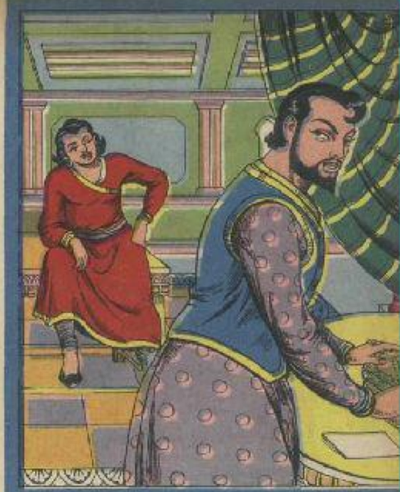
उस्मानाला त्याला करावयाचें होतें तें काम त्यावेळींच आठवलें. म्हणाला–"होय! पण मी एका विशिष्ट कामासाठीं म्हणून आलों आहें."

जगतसिंहानें चकित होऊन विचारलें–"तें कोणतें बुवा?"

"मी जें कांहीं बोलत आहें तें नबाबा-तर्फेंच बोलत आहें!" उस्मान म्हणाला.

"ठीक!"

"या युद्धाचा परिणाम रजपूत व पठाण या दोघांचे बळी पडण्यांत झाला आहे."

"पठाणांचा सहार करण्याचेंच आम्ही व्रत घेतलें आहे."

"तें खरें असेल! पण दोन्ही बाजूचे कित्येक लोक प्राणास मुकले आहेत. एकाच पक्षाचे लोक मरतील असें थोडेंच आहे. ज्यांनीं मंथारणचा किल्ला जिंकला ते अगदींच भित्रे असतील असें का वाटतें तुला?"

"नाहीं ते चांगले सशक्त व पराक्रमीच आहेत."

"तें कांहीं असो, आपल्या पराक्रमाच्या फुशारक्या मारणें माझा उद्देश्य नाहीं. मोंग-

लांशीं वैर करून ओरिसा प्रांतांत पडून राहाल्यानें पठाणांचें हित आहे असें नाहीं वाटत मला. परंतु त्याच बरोबर ओरिसा प्रांतांतल्या पठाणांना वश करून घेणें देखील दिल्लीच्या बादशाहाला तितकेंसें सोपें काम नाहीं, ओरिसा दिल्लीपासून किती दूर आहे हें तुला माहीतच आहे. इतक्या दुरून उंटावरून शेळ्या हाकलणें बादशाहाला शक्य आहे का? या युद्धाचा परिणाम फक्त दोन्ही पक्षांची प्राणहानि!"

"त्याला आतां काय उपाय?" जगतसिंह म्हणाला.

"आमच्या नवाबसाहेबांची संधी करून घ्यायची इच्छा आहे!"

"ही कशी काय संधी?"

"दोघांना स्वतःचा हक्क थोडा थोडा सोडावा लागेल. कतलखानानें बंगाल प्रांतांतला जो भाग जिंकला आहे तो सोडायला तो तयार आहे. बादशाह कडून जी कुमक येईल ती मानसिंहानीं परत करावी व आमच्यावर स्वारी करून आम्हांला जिंकण्याचा विचार सोडून द्यावा. या संधीमुळें पठाणांचें नुकसान आहे, बादशाहाचें नाहीं. कारण इतकें रक्त सांडून जिंकलेला सर्व प्रदेश परत द्यायला आम्ही तयार आहों. अकबरानें जो प्रदेश जिंकला नाहीं तोच प्रदेश अकबराला सोडावा लागेल."

"पण हें सर्व माझ्याजवळ बोलण्याचा काय अर्थ? संधी वगैरे जी कांहीं करावयाची असेल तिचा हक्क राजा मानसिंह यांच्याकडे आहे. त्यांच्याकडे दूत पाठव."

"दूत पाठवले आहेत. परंतु मानसिंहांना पठाणांनीं तुला ठार केल्याचें कोणी सांगितलें आहे असें कळतें. पुत्रशोकानें त्यांना एकहि काम सुचत नाहीं. जगतसिंह जिवंत आहे ही गोष्ट दूतानें त्यांना सांगितली तरी ती त्यांना खरी वाटणार नाहीं. परंतु तूं स्वतः जाऊन त्यांच्याशीं हें सर्व बोललास तर ही संधी घडून येईल."

"माझें हस्ताक्षर ओळखून महाराजांचा विश्वास बसेल. मी स्वतः जाण्याची काय गरज?"

"महाराजांना वस्तुस्थितीची कल्पना असणें शक्य नाहीं. याशिवाय तुझी प्रत्यक्ष भेट झाल्यानें त्यांना जें समाधान होईल तें तुझें पत्र पाहून होणें शक्य नाहीं. मुख्य गोष्ट म्हणजे तुला सुटका मिळेल. या सर्व गोष्टींचा विचार करून नवाबांनीं तुलाच महाराजांकडे पाठविण्याचें ठरविलें."

"वडिलांकडे जाण्यास मला कांहीं हरकत नाहीं."

"ठीक, संधी करणें महाराजांना मान्य नसेल तर तुला परत यावें लागेल! हें वचन दे."

"वचन दिल्यावर मी त्याप्रमाणें वागेनच हें कशावरून?"

उस्मान स्मित करून म्हणाला—"रजपूत वचन देऊन तें मोडत नाहीं ही गोष्ट प्रत्येकाला माहीत आहे."

"मी वडिलांना भेटून परत येईन हें वचन देतों."

"ज्या अटी आमच्या तर्फे सुचविण्यांत आल्या आहेत त्यादेखील आपल्या वडिलांकडून मान्य करवून घेण्यास तूं यथाशक्ति यत्न करशील असें वचन देखील तूं दिलें पाहिजेस."

"हें वचन द्यायला मी तयार नाहीं. पठाणांचा पराभव करून हा प्रदेश जिंकण्यासाठीं बादशाहानें आम्हांला पाठविलें आहे. संधी करण्यासाठीं पाठविलें नाहीं. संधी करायला किंवा ती तोडायला आम्हांला अधिकार दिलेला नाहीं."

उस्मानखानाच्या तोंडावर आनंद व दुःख दोन्हींचा आभास झळकूं लागला. तो जगतसिंहाला म्हणाला–" युवराज ! तूं रजपूत जातीला शोभेल असेंच बोललास. पण विचार कर स्वतःची सुटका करून घेण्यास याहून चांगली संधी तुला मिळणें शक्य नाहीं."

" मला सुटका मिळाली नाहीं तर बादशहाला त्याची फिकीर करण्याचें कारण नाहीं. कारण माझ्यासारखे कित्येक रजपूत आहेत त्यांच्या पदरी."

" मी म्हटल्याप्रमाणें तूं वचन दिलें नाहींस तर नवाब तुझ्याशीं कसा वागेल हें नाहीं सांगतां येणार." "मला कैदेंत टाक. मी पूर्वींच सांगितलें आहे." जगतसिंह म्हणाला.

" एवढ्यावर नबाबाच्या मनाचें समाधान होईल हें कोण सांगूं शकेल ?" उस्मान म्हणाला.

" फार तर वीरेंद्रसिंहांना त्यानें जसें ठार केलें तसा मला ठार करील. यापेक्षां जास्त काय करणार ?" युवराज म्हणाला.

" ठीक, तर मग मी येतों." असें सांगून उस्मान निघून गेला.

कांहीं वेळानें एक अधिकारी बरोबर चारसहा सशस्त्र सैनिकांना घेऊन आला. त्यांना पाहून जगतसिंहानें त्यांना विचारलें– " तुम्ही कशाला आलां आहां इकडे ?"

" आपल्याला आणखी एका जागीं घेऊन जाण्यासाठीं." तो अधिकारी म्हणाला. " मी तयार आहें. चला." असें म्हणत जगतसिंह उठून त्यांच्याबरोबर निघून गेला.

त्याचदिवशीं नबाबाचा वाढदिवस होता. सकाळपासून सर्वत्र आनंदाचें वातावरण होते. जागोजागीं नृत्य गायनादि चालू होतें, दानधर्म चालू होता, किंवा मेजवान्या चालू होत्या. गप्पा गोष्टींत लोक रंगून गेले होते.

रात्रीं विमलानें नबाबाचा सारा महाल पालथा घातला व कशी तरी तिलोत्तमेच्या खोलींत जाऊन पोंचली. " तिनें मी आलें आहें तिलोत्तमा !" म्हणतांच ती उठून उभी राहाली व तिच्याकडे टक लावून पहात उभी राहाली.

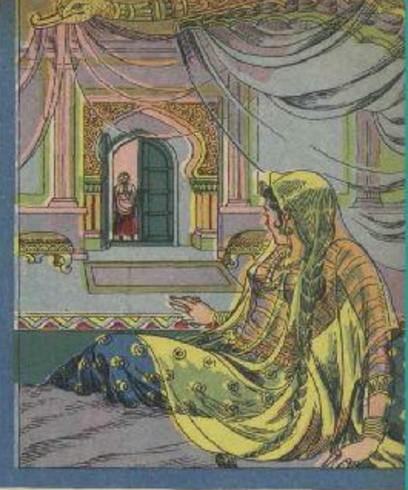
" येईन म्हणून सांगितलें होतें त्या प्रमाणें आलें आहें. मग बोलत कां नाहींस ?"

" काय बोलायचें ? व्हायचें तें होऊन गेलें." तिलोत्तमा म्हणाली. तिच्या आवाजावरून ती बराच वेळ रडत होती हें स्पष्ट कळण्यासारखें होतें.

" अशी रात्रंदिवस रडत राहालीस तर कसें होईल ?" विमला म्हणाली.

" मेलेंच तर कोण आहे रडायला मागें ? जितकें लवकर मरण येईल तितकें बरें. इतके दिवस मी जगलें कशी हेंच कळत नाहीं मला." तिलोत्तमा म्हणाली.

विमलेच्या डोळ्याला देखील टिपें आलीं. डोळे पुसून व श्वास सोडून ती म्हणाली–" वेळ नसल्यामुळें म्हणा किंवा आपण या नव्या परिस्थितींत थोड्या बदलत जाऊं ही आशा बाळगून त्यानें आपणांकडे लक्ष दिलें नसावें. आज

आपण दिसलों नाहीं तर तो काय करील हें नाहीं सांगतां येणार."

" दुसरा कांहीं मार्ग नसेल तर मी आत्महत्त्या करून घेण्यास तयार आहें." बोलतांना तिलोत्तमेचें सर्व अंग हादरून गेलें.

" अशी हताश झालीस तर कसें चालेल ? थोडा धीर धर. येथून बाहेर पळून जाण्याची व्यवस्था मी केली आहे." असें म्हणत कमलानें आपल्या पोशाखांत लपवून ठेवलेली एक कट्यार व उस्माननें दिलेली अंगठी काढून दाखविली.

"ही कट्यार कोठें मिळाली?"

"काल आस्मानीला नव्हते का भेटलें? अभिरामस्वामींनीं त्यांच्याबरोबर ही पाठविली होती."

"अन ही अंगठी?"

"मला पळून जाण्यासाठीं म्हणून उस्मानानें दिली आहे."

तिलोत्तमेच्या तोंडांतून थोडा वेळ शब्दच उमटेना. तिची छाती धडधड होत होती.

"हे जुने कपडे राहूं देत! चांगले नेसून जा नृत्यगान चालू आहे तिकडे." विमला म्हणाली.

"उंहूं...." तिलोत्तमेनें नकार दिला.

"नाहींतर तुला बाहेर जातां येणार नाहीं."

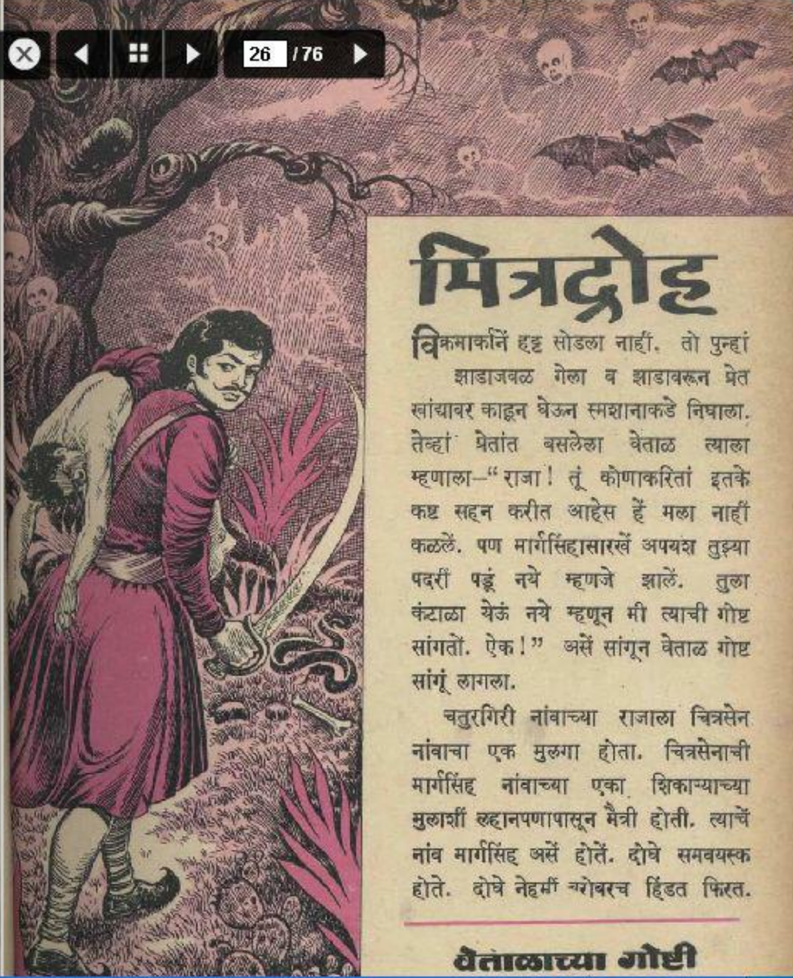
तिलोत्तमा रडूं लागली.

"धीर धरून मी सांगेन तें मुकाट्यानें कर. तुझ्या रक्षणासाठीं मी आणखी एक युक्ति योजून ठेवली आहे." विमला तिला धीर देत म्हणाली.

"ही अंगठी जवळ ठेवून घे. तूं नृत्यगान चालू आहे तिकडे जाण्याची सुद्धां गरज नाहीं. "मध्य रात्र उलटेपर्यंत गायन वादनादि चालू राहील. अंगठी घेऊन तूं अंत:पुराच्या दाराजवळ जाऊन उभी रहा. तेथें तुला एक सैनिक दिसेल. त्यानें तुला अंगठी दाखविली तर तूं ही अंगठी दाखव. तो तुला अभिरामस्वामींकडे पोंचता करील किंवा तुला वाटेल तिकडे तो घेऊन जाईल. अगदीं निर्भयपणें तूं त्याच्याबरोबर जा. वाटेंत तुला कोणी अडवलें तर त्याला ही अंगठी दाखव. कोणी अडविणार नाहीं." असें सांगून विमला निघून गेली.

[चालू]

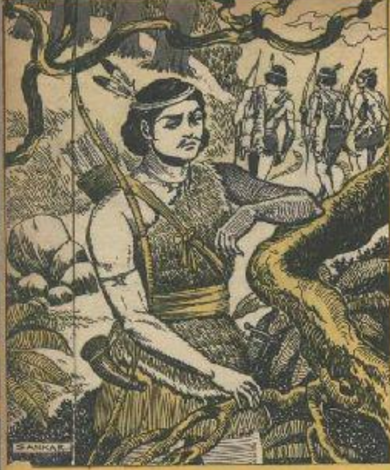

मित्रद्रोह

विक्रमार्कानें हट्ट सोडला नाहीं. तो पुन्हां झाडाजवळ गेला व झाडावरून प्रेत खांद्यावर काढून घेऊन स्मशानाकडे निघाला. तेव्हां प्रेतांत बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला—"राजा! तूं कोणाकरितां इतके कष्ट सहन करीत आहेस हें मला नाहीं कळलें. पण मार्गसिंहासारखें अपयश तुझ्या पदरीं पडूं नये म्हणजे झालें. तुला कंटाळा येऊं नये म्हणून मी त्याची गोष्ट सांगतों. ऐक!" असें सांगून वेताळ गोष्ट सांगूं लागला.

चतुरगिरी नांवाच्या राजाला चित्रसेन नांवाचा एक मुलगा होता. चित्रसेनाची मार्गसिंह नांवाच्या एका शिकाऱ्याच्या मुलाशीं लहानपणापासून मैत्री होती. त्याचें नांव मार्गसिंह असें होतें. दोघे समवयस्क होते. दोघे नेहमीं बरोबरच हिंडत फिरत.

युवराज चित्रसेन वयांत आल्यावर राजानें त्याचा राज्याभिषेक करविला व स्वतः वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश केला.

राजा झाल्याबरोबर चित्रसेनाच्या स्वभावांत फार मोठा बदल झाला. आतां त्याला मार्गसिंहासारख्या सोबत्यांची गरज उरली नाहीं. परंतु मार्गसिंह मात्र आपल्या जुन्या मित्राला कधीं विसरला नाहीं. आपला बालमित्र आतां राजा झाला आहे आपल्याला कोणत्या गोष्टीची कमतरता? असें त्याला वाटे. ह्या खुळेपणामुळें त्यानें स्वतःच्या राहाणींत कांहीं बदल केला नाहीं. आपल्या वंशाला शोभेल असें कांहीं शिकून त्यानें नांवलौकिक मिळावा म्हणून देखील कांहीं प्रयत्न केला नाहीं. त्याच्या वडिलांकडून त्याला जी थोडी फार पैतृक संपत्ति म्हणून मिळाली होती तेवढ्यावर त्याचा किती दिवस निभाव होणार? थोड्याच दिवसांत त्याच्या जवळ होतें नव्हतें तें सर्व खर्च होऊन गेलें व त्याच्या हातांत करवंटी आली.

अगदीं नाइलाज झाला तेव्हां मार्गसिंह आपला बालपणचा मित्र चित्रसेन याच्याकडे मदतीसाठीं आला व सरळ दरबारांत जाऊन राजाची वाट पहात बसला. राजा दरबारांत आला व त्यानें मार्गसिंहाला पाहिलें व ओळखलें देखील. परंतु एक शब्द बोलल्याशिवाय किंवा ओळख दाखविल्याशिवाय पुढें निघून गेला. मार्गसिंहाला अर्थातच फार वाईट वाटलें. लहानपणची मैत्री उपयोगाची नाहीं हें त्याच्या लक्षतां आलें.

तो अगदीं निराश व हताश झाला. त्याच्या जातीच्या लोकांनीं त्याची समजूत घातली. म्हणाले—"शिकारीचा धंदा करणाऱ्याला मरण नाहीं. आज आम्ही सर्व

शिकारीला जात आहों. चल तूं पण." मार्गसिंह त्यांच्याबरोबर निघाला.

रानांत इतरांनीं शिकार करून हरण वगैरें जनावरें धरलीं. कोणी पक्षी तर कोणी वाघ, चित्ता इत्यादींची शिकार केली. पण मार्गसिंहाला एक ससादेखील मिळाला नाहीं. म्हणून हिरमुसल्यासारखा होऊन त्यांच्या बरोबर न जातां तो एकटाच एका पाऊलवाटेनें घरीं निघाला.

कांहीं अंतर चालून गेल्यावर मार्गसिंहाला एक गुहा दिसली. त्याला गुहेंत एक सुंदर स्त्री बसलेली दिसली. तिच्या मांडीवर डोकें टेकून एक ऋषि झोपलेला होता. मार्गसिंह थक्क होऊन बराच वेळ पहात उभा राहाला. त्या बाईनें खुणेनें त्याला निघून जायला सांगितलें. त्याला वाटलें कीं ही सुंदर स्त्री चित्रसेनाची राणी होण्यालायक आहे. जाऊन त्याला ही गोष्ट कळविली तर कदाचित या निमित्तानें जुनी मैत्री ताजी होईल व आपलें भाग्य पालटेल, असा विचार करून तो सरळ राजवाड्याकडे गेला. पाहारेकऱ्यांकरवीं आपली ओळख सांगून अत्यंत जरूरीच्या कामानें भेटायला आल्याचें त्यानें कळविलें. राजानें त्याला बोलावून घेऊन येण्यास सांगितलें.

मार्गसिंह आल्यावर राजा जणुं कांहीं प्रथमच इतक्या दिवसांनीं भेट झाल्याचें दाखवून त्याला म्हणाला—"आपण दोघे भेटून किती किती दिवस झाले नाहीं? राजा म्हणजे पिंजऱ्यांतला पक्षी समज. पूर्वी मला जें स्वातंत्र्य होतें तें आज नाहीं. बरें तर तूं कशासाठीं इतका घाईनें आलास तें सांगशील कीं नाहीं.."

"रानांत एका गुहेंत मी अप्सरेसारखी एक अत्यंत रूपवती स्त्री पाहिली आहे. पण आश्चर्य म्हणजे तिच्या बरोबर एक मुनि राहतो. तुझ्या अंतःपुराची शोभा वाढवील अशी आहे ती. तो मुनि झोंपलेला आहे. तिला घेऊन यायला छान संधी आहे!" मार्गसिंह म्हणाला.

चित्रसेनानें त्या सुंदर स्त्रीला घेऊन यायचें ठरविलें. दोघे घोड्यावर बसून निघाले. मार्गसिंहपुढें चालत होता. रानांत ती गुहा होती त्या जागीं ते तेथें येऊन पोंचले. दोघे गुहेपासून थोड्या अंतरावर उतरले. चित्रसेन आपल्या मित्राला म्हणाला—"तूं गुहेंत डोकावून तर पहा कीं तो ऋषि अजून झोंपला आहे कीं जागा आहे. तो झोंपला असेल तर त्याचें डोकें आपल्या मांडीवर ठेवून घेऊन तूं त्या स्त्रीला माझ्या-कडे बाहेर पाठव. नंतर मी आंत येऊन त्याला ठार करीन व नंतर आपण सर्व राजधानीस परत जाऊं."

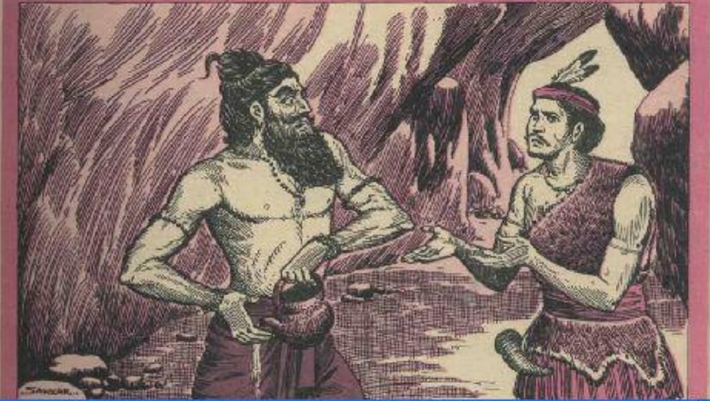
मार्गसिंह गुहेंत शिरला अगदीं मांज-राच्या पावलांनीं. तो मुनि तसाच झोंपलेला होता. मार्गसिंह त्या बाईच्या कानाजवळ तोंड नेऊन तिला म्हणाला—"बाहेर राजा चित्रसेन तुला सोडवून घेऊन जायला उभा आहे. तूं साधूचें डोकें माझ्या मांडीवर ठेवून दे व तूं बाहेर जाऊन त्याला भेट!"

तें ऐकून त्या बाईनें मुनीचें डोकें मार्ग-सिंहाच्या मांडीवर ठेवून दिलें व पिंजऱ्यांतून पक्षी उडून जावा तशी उडून गुहेबाहेर निघून गेली. चित्रसेन तिचें सौंदर्य पाहून चकित झाला. मार्गसिंहानें वर्णन केलें होतें त्याहि पेक्षां ती जास्त सुंदर होती. तो तिला घेऊन राजधानीला निघून गेला.

मार्गसिंह बराच वेळ वाट पहात बसला. आपल्या बालपणच्या मित्रानें आपल्याला फंस-विलें. आपण किती मूर्खपणा केला? त्याच्या बोलण्यावर विश्वास केला. असा विचार करीत बसला असतां त्याच्या डोळ्याला टिपें आलीं. दोन थेंब त्या ऋषीच्या तोंडावर पडले व त्याची झोंप मोडली. एका पुरुषाच्या मांडी-वर आपलें डोकें आहे हें पाहून चकित मुद्रेनें त्यानें त्याला विचारलें—"कोण रे तूं? आणि ती कोठें गेली?"

चोर मुद्देमालासकट धरला जावा तशी झाली त्याची स्थिति! त्यानें खरी गोष्ट सुरवातीपासून सांगून टाकली. तें ऐकून ऋषीनें त्याला शाप दिला—"दुष्टा! तुझ्या या पापाचें फळ तुला आतां या घटकेला मिळेल पहा! तुला तत्काळ मरण येईल." मार्गसिंह तेथल्या तेथें गार झाला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—"राजा मला ही गोष्ट कळत नाहीं कीं

त्या ऋषिनें मित्रद्रोही चित्रसेनाला कां शाप दिला नाहीं? त्याच्या बायकोला पळवून नेणारा खरा अपराधी तोच तर होता. फक्त एका सुंदर पुरुषाचें वर्णन ऐकून व त्याला पाहून मोहाला बळी पडलेल्या त्या स्त्रीला ऋषीनें कां शाप दिला नाहीं? बिचाऱ्या मार्गसिंहाला कां शाप दिला? त्याचा प्रामणिकपणा ओळखून तरी थोडी दया करायला हवी होती त्यानें? तूं या प्रश्नांचीं उत्तरें माहीत असून दिली नाहींस तर त्याचा परिणाम तुला माहीतच आहे. तुझ्या डोक्याचीं शंभर छकलें होऊन तुझ्याच पायावर पडतील."

विक्रमार्क म्हणाला—"राजा कृतघ्न होता हें कबूल! दुष्टांना सुंदर स्त्रियांना आणून आपल्या अंतःपुराची शोभा वाढविणें यांत एका राजाला विलक्षण असें कांहींच नाहीं. इतरांप्रमाणेंच त्यानें तें केलें होतें. म्हणून ऋषीनें त्याला शाप दिला. एवढेंच नव्हे शिक्षा करणें हें साधूचें काम नाहीं. बरें त्याची बायको त्याची सेवा करायला तयार नव्हती व राजाच्या अंतःपुरांत जायला तयार झाली तर तें तिचें दुर्दैव म्हणावयाचें! तिला शिक्षा करण्याचा काय अर्थ? परंतु मार्गसिंहानें फक्त स्वतःच्या स्वार्थाला बळी पडून तें घृणित कृत्य केलें. त्याला शिक्षा करून साधूनें त्याच्यावर उपकार केला. तो दंड किंवा शिक्षा नसून त्याला मिळालेली मुक्तता होती."

अशा तऱ्हेनें राजाचें मौन भंग होतांच वेताळ अदृश्य झाला व पुन्हां झाडाला जाऊन नेहमीं प्रमाणें लोंबकळूं लागला.

(कल्पित)

(जी. संजीवरेड्डी यांच्या गोष्टीच्या आधारें.)

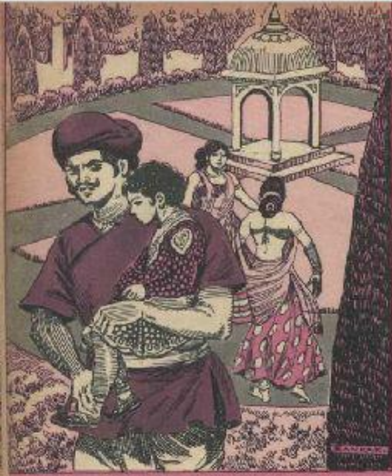
खड

मल्य पर्वतानजीकच्या प्रांतांत मारुदेव नांवाचा एक जादुगार रहात असे. मंत्रविद्येंत त्याचा हात धरणारा जवळ पास कोणी नव्हता. परंतु त्यानें पोटा पाण्यासाठीं त्या विद्येचा कधीं उपयोग केला नाहीं. नेहमीं गरीबींतच त्याचे दिवस जात होते. त्याला लव नांवाचा एक मुलगा होता. बापानें त्याला मंत्र विद्या शिकवून तयार केलें.

लवनें आपल्या विद्येचा उपयोग धनार्जना-साठीं करण्याचें ठरविलें. म्हणून तो आपलें गांव सोडून परदेशीं निघून गेला. त्यानें अनेक राजांच्या दरबारीं आपल्या विद्येचा चमत्कार दाखवून पुष्कळ बक्षिसें व उपहार मिळविले. फिरत फिरत तो तोरण देशीं गेला. त्यानें तेथील राजाजवळ आपल्या विद्येचें प्रदर्शन करण्यासाठीं परवानगी मागितली.

तोरण देशाच्या राजाला एकच एक मुलगा होता. त्याची जन्मकुंडली पाहून ज्योतिष्यांनीं भविष्य वर्तवलें होतें कीं तो दोन वर्षाचा होईल तेव्हां एक जादुगार येईल व त्याच्यामुळेंच मुलाची ग्रहदशा सुरू होईल. तेव्हांपासून राजा जादुगाराचें नुसतें नांव ऐकूनच घाबरून जाई. लव आल्यावर राजा घाबरून गेला.

राजानें बराच विचार करून आपल्या मंत्र्याला बोलावून जादूगाराला कांहीं तरी करून परत पाठवून द्यायला सांगितलें. मंत्री त्या मांत्रिकाला एकांतांत बोलावून म्हणाला—"मंत्रविद्येची आमच्या महाराजांना फार आवड आहे. म्हणून तुमच्या सत्काराची उत्तम व्यवस्था करायला त्यांनीं मला सांगितलें आहे. राज्याच्या अतिथिगृहांत

तुमच्या खास स्वागताची व्यवस्था करण्यांत आली आहे. उद्यां तुमच्या मंत्रविद्येच्या प्रदर्शनाचा कार्यक्रम ठेवण्यांत आला आहे."

तें ऐकून लवाला फार आनंद झाला. अतिथिगृहांत त्याच्या जेवणाची उत्तम व्यवस्था करण्यांत आली होती. पण पक्वान्नांत विष घातलेलें होतें. पहाटे उजाडण्यापूर्वीं त्याचें प्राणोत्क्रमण झालें व त्याला पुरून टाकण्यांत आलें.

ही गोष्ट कोणाला कळूं नये याची पुष्कळ काळजी बाळगण्यांत आली होती. परंतु ती बातमी देशभर पसरली. मारुदेव याला पण ती गोष्ट कळली. तो देखील आपले जादूचे प्रयोग करींत लव गेला होता त्याच वाटेनें तोरण देशीं येऊन पोंचला. लव कोठून व कसा आला हें कोणाला माहीत नव्हतें. परंतु त्याला अतिथिगृहांत विष देऊन त्याचें प्रेत पुरून टाकल्याची गोष्ट मात्र प्रत्येकाला माहीत होती.

मारुदेव स्वतः फार सद्गुणी होता. परंतु राजानें आपल्या निरपराध मुलाचा असा वध केलेला ऐकून त्याला राग आला. त्यानें सूड उगविण्याचें ठरविलें. आपण कोण काय हें कोणाला कळूं दिलें नाहीं आणि राजवाड्याच्या जवळ पास संधी पहात हिंडूं फिरूं लागला.

एकदां दासी राजकुमाराला घेऊन बागेंत गेल्या होत्या. तेथें मारुदेवानें त्यांच्यावर मंत्र टाकला व त्या बेशुद्ध झाल्यावर राजकुमाराला उचलून घेऊन निघून गेला. घरीं पोंचल्यावर त्यानें राजकुमाराचे कपडे काढून एका पेटींत ठेवून दिले व त्याला दुसरे कपडे घालायला देऊन त्याला स्वतःच्या मुलासारखा वागवूं लागला.

तोरण राजाला राजकुमार नाहींसा झाल्याची बातमी ऐकून फार वाईट वाटलें. राज्यकारभारांत त्याचें मन लागेनासें झालें. तेव्हां त्याचा मंत्री त्याला म्हणाला—"महाराज! शोक करण्यांत काय अर्थ? जें भाग्यांत असतें तेंच होतें. मुलाला उचलून नेणारादेखील जादुगारच असला पाहिजे. आपण ज्या मंत्रिकाचा वध केला आहे त्याच्या बापानेंच किंवा दुसऱ्या कोणी नातेवाइकानें हें कृत्य केलें असावें. आपणच या सर्वाला कारणीभूत आहों. परंतु मुलाच्या जीवाला अपाय नाहीं हें ज्योतिष्यांनीं सांगितलें आहे. ग्रहदशा संपल्यावर नक्कीच त्याची व आपली भेट होईल.

लवाचा वध झाला तेव्हां त्याचें वय सुमारें सोळा वर्षांचें असेल. राजकुमाराला सोळावें वर्ष लागल्यानंतर सूड घेण्याचें मारुदेवानें ठरविलें होतें. त्याला सोळावें वर्ष लागल्यावर मारुदेव त्याला घेऊन तोरण देशांत आला. तो राजकुमाराला म्हणाला—"बाळ! तूं ही पेटी घेऊन जाऊन नजराणा म्हणून राजाला दे. तूं लहान असतांना तुझा मोठा भाऊ तोरण देशाच्या राजाकडे गेला होता. त्यावेळीं राजानें तुझ्या भावाचा जो सत्कार केला होता त्याबद्दल कृतज्ञता स्वरूप ही पेटी घ्यावी अशी विनंति कर!"

"मला कोणी भाऊ होता का? मग मला इतके दिवस कां नाहीं सांगितलेंत?" राजकुमारानें विचारलें.

"कळेल तुला सर्व! तू प्रथम जाऊन ही पेटी दे राजाला. नंतर तेथेंच कदाचित तुझी भेट होईल तुझ्या भावाशीं." मारुदेव म्हणाला.

राजकुमार पेटी घेऊन राजदरबारीं राजाच्या भेटीला गेला. त्यानें नमस्कार करून राजासमोर ती पेटी ठेवली व म्हणाला—"महाराज! मी मारुदेव नांवाच्या मांत्रिकाचा मुलगा आहें. कांहीं वर्षां पूर्वीं माझा मोठा

माऊ आपल्या मंत्रविधेचें प्रदर्शन करण्यासाठीं आपल्या दरबारीं आला असतां आपण त्याचा जो सत्कार केलांत त्याबद्दल आभार म्हणून माझ्या वडिलांनीं ही पेटी आपणांकडे पाठविली आहे." त्यानें ठेवलेली पेटी राजानें उघडून पाहिली तेव्हां त्याला त्याच्या मुलाचीं तो नाहींसा झाला होता त्या दिवशीं त्यानें अंगांत घातलेलीं वस्त्रें दिसलीं.

राजाला दुःखवेगाबरोबर भयंकर राग आला. तो तलवार उपसून त्याचा वध करायला तयार झाला. परंतु मंत्री जवळच उभा होता. म्हणाला—"महाराज! थांबावें. घाई करूं नये. हीं वस्त्रें राजकुमाराचीं आहेत ही गोष्ट खरी आहे. परंतु राजकुमाराचा वध झाला असता तर पूर्वींच हीं वस्त्र आपणांकडे आलीं असतीं. या मुलाचें वयदेखील राजकुमार जिवंत असतां तर त्याचें वय जितकें असतें तितकेंच दिसत आहे."

मंत्र्यानें तीं वस्त्रें हातांत घेऊन पाहिली तेव्हां त्यांत त्याला एक पत्र दिसलें. पत्रांत असा मजकूर होता—"राजा! तूं माझ्या मुलाचा वध केलास. तुझ्या हातून झालेल्या माझ्या मुलाच्या वधाबद्दल मी अशा तऱ्हेनें सूड उगविला आहे"

तें पत्र पाहून राजा चकित झाला. मंत्र्याला तें कोडें उलगडलें. तो हजर नसता तर राजानें आपल्या मुलाचा वध स्वतःच्या हातानेंच केला असता. आपल्या मूर्खपणाबद्दल राजानें पश्चात्ताप करून आपल्या मुलाला पोटाशीं धरलें. नंतर त्यानें मारुदेवाला बोलावून त्याची माफी मागितली व त्याच्या औदार्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली.

मंत्र्याचें चातुर्य

मणिपुराच्या राजानें आपल्या मुलीच्या वाढदिवसाच्या समारंभाच्या वेळीं तिला एक नवरत्नांचा हार तयार करवून घातला. तो मूल्यवान हार रात्रीं चोरीला गेला.

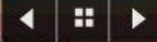
अंतःपुरांत राहणाऱ्या व झोंपणाऱ्या मुलीच्या गळ्यांतला हार बाहेरचा मनुष्य येऊन चोरून घेऊन जाणें शक्य नव्हतें. परंतु चोरी कोणी केली या गोष्टीचा शोध लावणें सोपें नव्हतें. प्रत्येकाला जाऊन "तूं चोरला होतास का हार?" असें विचारणारा मुर्ख ठरला असता. म्हणून मंत्र्यानें एक युक्ति योजली. त्यानें तिघां जणांना गुप्तपणें जें करावयाचें तें नीट समजाऊन सांगून त्या कामावर नेमलें.

दुपारीं राजवाड्याच्या मंडपांत राजवाड्यांत राहणाऱ्या लोकांस एकत्र जमण्यास सांगितलें. सर्व एकत्र जमल्यावर तो म्हणाला—"राजकन्येच्या गळ्यांतला हार रात्रीं कोणी तरी चोरी करून काढून नेला आहे. ज्यानें चोरी केली असेल त्यानें तो हार स्वतः होऊन आणून दिला तर त्याला या खेपेस माफ करण्यांत येईल. दिला नाहीं व चोरी पकडली गेली तर जो दंड किंवा शिक्षा होईल ती मात्र त्याला जन्म भर आठवेल, हें मी पहिल्यानेंच सांगून ठेवतों." परंतु कोणीच कांहीं बोलला नाहीं.

त्याच सुमारास राजधानींत एक मांत्रिक आला. त्याला भूतविद्या माहीत होती. मंत्र्यानें त्याला बोलाविलें व म्हणाला—"तुमच्या मदतीची आम्हांला गरज आहे." असें सांगून मंत्री त्या मांत्रिकाला राजवाड्याच्या दिवाणखान्यांत बोलावून घेऊन आला.

त्या वेळीं एक मनुष्य धांवत एका व्यापाऱ्याच्या वेशांत प्रवेश करून म्हणाला—"महामंत्री ! मायबाप ! रक्षण करा गरिबाचें. काल रात्रीं आमच्या घरीं दहा हजार रुपयांचा माल चोरीला गेला." असें सांगून त्यानें मंत्र्याच्या पायांवर लोटांगण घातलें.

लगेच मंत्री भूतविद्या जाणणाऱ्या मांत्रिकाला बोलावून म्हणाला—"महात्मन् ! ज्या चोरानें या बिचाऱ्याच्या घरीं चोरी केली आहे, त्याच्या घराचा पत्ता सांगावा."

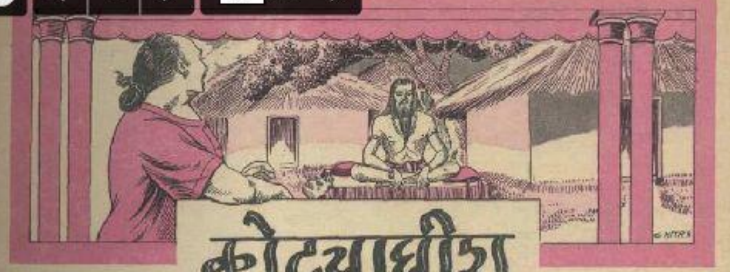
मांत्रिकानें आपल्या कमंडलूंतलें थोडें पाणी घेऊन मंत्र म्हटल्यासारखें कांहीं तरी म्हटलें व तेथें जमलेल्या सर्व लोकांवर तें शिंपडलें त्याबरोबर एक जण जोरजोरानें ओरडूं लागला व जमिनीवर बेशुद्ध होऊन गडबडा लोळूं लागला. म्हणाला—"वांचवा मला ! माझा जीव घेऊं नका ! मीच चोरी केली आहे. मी सर्व माल पोंचता करायला तयार आहें ! कान धरला, यापुढें कधीं चोरी करणार नाहीं."

"मरूं दे त्या मूर्खाला ! राजवाड्यांतून रत्नहार चोरीला नेणाऱ्या त्या मूर्खाचें नांव व पत्ता सांगावा !" मंत्री मांत्रिकाला म्हणाला.

लगेच एक दासी पुढें येऊन हात जोडून क्षमा मागूं लागली—"महामंत्री ! माफ करा, मीच तो हार चोरला होता. पुन्हां कधीं चोरी करणार नाहीं. पायां पडतें आपल्या !"

भूतबाधेमुळें जमिनीवर गडबडा लोळणारा मनुष्य उठून उभा राहिला. त्या मांत्रिकानें व व्यापाऱ्यानें आपला नकली वेश काढून फेंकून दिला. अशा तऱ्हेनें मंत्र्यानें नेमलेले तिघे तेच होते. मंत्र्याच्या चातुर्यामुळें चोरी गेलेला रत्नहार सांपडला.

कांचीपुरींत एक कोट्याधीश व्यापारी रहात असे. त्याला लोक कुबेरच म्हणत. इतका श्रीमंत होता तो. त्याला पुष्कळ मुलें व मुली होत्या. त्यानें आपल्या जावयांना देखील आपल्या धंद्यांत मोठमोठ्या हुद्द्यांवर नेमलें होतें. अशा तऱ्हेनें त्याला व्यापारांत पुष्कळ फायदा मिळूं लागला. नातेवाईक व नागरिक नेहमीं त्याच्या कृपाकटाक्षाची अपेक्षा करीत.

परंतु मर्त्यलोकांतला हा कुबेर फार लोभी होता. त्यानें दानधर्म केला नाहीं कीं गरिबांच्या सुखसोयींसाठीं कांहीं धर्म कार्य केलें नाहीं.

एकदां एक बैरागी कुबेराच्या घरीं आला व म्हणाला—"अन्नदाता ! एक वेळचें जेवण मिळेल या अपेक्षेनें आलों आहें."

"पुढें हो पुढें ! आला आहे भीक मागायला ! चोर कुठला !" कुबेर म्हणाला.

"मी चोर असतों तर भीक मागायला कां आलों असतों !" बैराग्यानें विचारलें.

याच्याशीं गप्पांत वेळ घालविण्यापेक्षां याला बाहेर काढावें असा विचार करून त्यानें नोकरांकरवीं बैराग्याला धक्के मारून बाहेर काढविलें. पण तो सामान्य बैरागी नव्हता. तो हट्टाला पेटला. "खाण्यापिण्यासाठीं शिधा तरी द्यावा किंवा जेवायला वाढावें. तोंपर्यंत मी येथून हटणार नाहीं." असें सांगून तो संध्याकाळपर्यंत त्या कुबेराच्या दारासमोर उपाशी ठाणें देऊन बसला.

"तूं मेलास तरी मी तुला एक दमडी देखील देणार नाहीं." कुबेर म्हणाला. बैरागी तीन दिवस त्याच्या घरासमोर धरण

देऊन बसला. कुबेराच्या नातेवाइकांना वाटलें कीं बैरागी कुबेराला शापबीप देईल. परंतु तो मुळींच भ्याला नाहीं. उलट त्यानें आपला दरवाजा आंतून बंद करून घेतला. बाजूच्या एका दारानें तो बाहेर जाऊं येऊं लागला. कांहीं दिवसांनीं बैरागी निघून गेल्याचें त्याला आढळून आलें. कुबेराला स्वर्ग जिंकून आल्यासारखा आनंद झाला. पण त्यानें दार उघडतांच बैरागी पुन्हां आला.

"हा बैरागी शनीसारखा लागला आहे माझ्या पाठीस ! चवकशी करून तर पहा कीं त्याला काय हवं आहे." कुबेरानें एका नोकराला विचारून यायला पाठविलें.

"मी कांहीं भीक मागायला तुझ्याकडे आलों नाहीं. तुझ्याशीं मला कांहीं बोलवयाचें आहे." नोकराच्या हातीं बैराग्यानें कुबेराकडे निरोप पाठविला. सहा महिने कोणाला भेटायला मला सवड नाहीं असें उत्तर कुबेरानें बैराग्याकडे पाठविलें. बैरागी निघून गेला व बरोबर सहा महिन्यांनीं पुन्हां आला. कुबेरानें असें अनेक वेळां बैराग्याला झुलविलें. अशातऱ्हेनें एक वर्ष लोटलें. आतां सुटका नाहीं असा विचार करून कुबेरानें त्याला भेटण्याचें ठरवून बोलाविलें.

"पुरें एक वर्ष लोटलें, मी पाहातों आहे, स्वतःचीं बायको पोरें व नातेवाईक यांच्या मायेमुळें आणि मोहामुळें तुला डोळे असूनहि दिसत नाहीं." बैरागी म्हताला.

"आपल्या बंधुभावडांना सोडून देण्याचा उपदेश देण्यासाठींच का तूं येत होतास इतके दिवस ?" कुबेरानें विचारलें.

"तूं ज्यांना आपला आपला म्हणतो आहेस, त्यांपैकीं तुझा असा कोण आहे ? तुझ्याजवळ पैसा आहे तोपर्यंतच गुळावरच्या माशासारखे हे बंधुबांधव तुझ्या भोंवती आहेत. त्यानंतर तूं जिवत आहेस कीं मेला आहेस हें पहायला देखील कोणी राहणारा नाहीं. पाहिजेतर मी ही गोष्ट सिद्ध करून दाखवितों." बैरागी म्हणाला.

त्या गोष्टीस कुबेर कबूल झाला व बैरागी एका उपाय सांगून निघून गेला.

पुढें कांहीं दिवसांनीं कुबेरानें आजाराचें सोंग केलें. तो बायकोला म्हणाला—"मरण जवळ येत चालल्याचें दिसतें आहे. इतके दिवस मी धर्मकार्य केलें नाहीं. एका वर्षानंतर मरण आलें असतें तर किती बरें झालें असतें ?" असें बोलत असतांनाच त्याची दातखीळी बसली व तो बेशुद्ध होऊन पडला. त्याची बायको घाबरली. तिनें वैद्याला बोलावून औषध द्यायला सांगितलें. पण डॉक्टराला आजार काय आहे हें कळेल तर ना तो कांहीं औषधपाणी करील ? वैद्य निघून गेला. बैराग्यानें सांगितल्याप्रमाणें कुबेरानें पोट दुखीचें सोंग केलें होतें.

कुबेराकडे पंक्तीला दोनशें वर लोक जेवायला असत. ते कुबेराच्या पलंगाला गराडा घालून रडूं लागले. मोठमोठे लोक राम, कृष्णदेखील मृत्यूच्या मुखांतून सुटले नाहींत मग आपल्या सारख्या पामर मानवांची काय कथा ?

नेमका त्याच वेळीं बैरागी तेथें आला. त्यानें एका भांड्यांत दूध घेऊन सर्वांना गपचुप बसायला सांगितलें व म्हणाला– "कुबेर जिवंत रहावा असें कोणाला वाटत असेल तर त्यानें समोर यावें. हें औषध उगाळून प्यावें लागेल.

कुबेराची बायको म्हणाली–"काय वाटेल तें औषध द्या. पण यांना वांचवा हो!"

बैरागी म्हणाला–"ही मंत्रवलेली मुळी आहे. ही उगाळून पिणाराला तत्काळ मरण येईल. परंतु जो मरेल त्याचें उरलेले आयुष्य रोग्याला मिळेल. आपलें आयुष्य कुबेराला देण्याची ज्याची तयारी असेल त्यानें हें औषध उगाळून प्यावें."

एकाच्या तोंडून ब्र देखील निघाला नाहीं. बैराग्यानें विचारलें–"तर मग नाहीं कोणी तयार?" परंतु त्याचें उत्तर कोणी दिलें नाहीं.

"काय पण मूर्ख आहे हाकुबेर ज्यानें स्वतः झीज सोसून तुम्हां सर्वांना सुखी केलें आतां मरायला टेंकला आहे त्याला जिवंत ठेवण्यासाठीं तुमच्या पैकीं एकजण देखील पुढें यायला तयार नाहीं? दुर्दैव त्याचें! त्यानें तुम्हांला सुखी करण्यासाठीं दानधर्म केला नाहीं कीं पर लोकाची देखील पर्वा केली नाहीं. पण आज मरणसमयीं तुमच्यापैकीं एक जणदेखील त्याच्या मदतीला येत नाहीं."

"उघडले माझे डोळे!" असें म्हणत कुबेर उठून बसला. सर्व चकित होऊन त्याच्याकडे पाहूं लागले. कुबेरानें आपल्या सर्व नातेवाइकांना घराबाहेर काढलें व आपली सर्व इस्टेट धर्मार्थ खर्च केली, व्यापार मुलांच्या हातीं दिला व स्वतः वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश केला.

परोपकारी गोपाळ

गोपाळ ज्या गांवीं रहात असे त्या गांवीं गोपीनाथ नांवाचा एक गृहस्थ रहात असे. दोघे समवयस्क व मित्र होते. दोघांचे स्वभाव पण सारखेच होते. थोडा फरक दोघांत होता तो एवढाच कीं गोपीनाथाला मुलेंबाळें पुष्कळ होतीं. त्या मानानें प्राप्ति अगदीं बेताची. वडिलोपार्जित इस्टेटसुद्धां नव्हती. परंतु त्यानें कोणासमोर कधीं हात पसरला नाहीं.

गोपाळ गोपीनाथाच्या घरीं जाई तेव्हां त्याचीं मुलें त्याला 'काका' 'काका' म्हणून हाक मारीत. गोपाळ त्यांना खाऊ आणून देई व त्यांना प्रेमानें जवळ बोलावून त्यांच्याशीं बोले.

एकदां गोपाळ गोपीनाथाच्या घरीं गेला असतां घरांत गोंधळ उडून गेलेला त्याला दिसला. कारण कांहीं वर्षांपूर्वीं गोपीनाथानें एका मारवाड्याकडून कर्ज घेतलें होतें व तें चक्रवाढ व्याजानें इतकें वाढलें होतें कीं गहाण ठेवलेलें घर लिलावांत निघालें. पुरे दोन हजार रुपये द्यायचे होते. गोपीनाथ कोठून आणून देणार?

गोपाळ गोपीनाथाच्या घरीं पोंचला तेव्हां तो बायकामुलांसह घरा बाहेर अंगणांत उभा होता. त्याची आई त्याला रागावत होती– "कोणी सांगितलें होतें तुला कर्ज काढायला? आतां बायकापोरें उघडीं पडली कीं नाहीं."

सावकार म्हणाला–"आजी! तुम्हीच विचार करा, अहो, महिना, दोन महिने वर्ष दोन वर्षें माणसानें वाट पहावी. त्यानंतर वाट पहाणारा मूर्ख! मी आतांपर्यंत दहा वेळां तरी निरोप धाडला असेल."

अशाप्रसंगीं गोपाळ तेथें आला. तें गोपीनाथाला आवडलें नाहीं. त्यानें विचार केला, गोपाळ सर्व कर्जाची जबाबदारी स्वतः-वर घेईल. मग त्याच्या उपकाराची फेड कशी केव्हां करावयाची? म्हणून तो गोपाळची मदत कधींच घेत नसे.

गोपाळ त्या सावकाराला व गांवच्या पाटलाला एका बाजूला बोलावून घेऊन गेला व सर्व परिस्थिति समजून घेतली. सावकार एक दिवसाची देखील सवड द्यायला तयार नव्हता. तो म्हणाला—"संसाराचा व्याप आतां मला होत नाहीं. मुलावर सावकारीचें काम टाकून मी वानप्रस्थाश्रमांत प्रवेश करणार आहें. तेव्हां जुन्या बाक्या वसूल करून मोकळा होण्यासाठीं मला हें सर्व करावें लागत आहे."

गोपाळ त्याला जें कांहीं सांगावयाचें होतें सांगून गोपीनाथाकडे येऊन म्हणाला—"चल घरांत, मी आहें तोंपर्यंत मी तुला घराबाहेर जाऊं देईन असें वाटलें होय तुला?" गोपीनाथाच्या इच्छेविरुद्ध त्याच्या मुलांबाळांना तो घरांत बोलावून घेऊन गेला. म्हणाला—"यारे मुलांनो आंत!"

गोपाळचें तें औदार्य पाहून गोपीनाथाचे डोळे ओले झाले. मित्र असावा तर असा. संकटाच्या वेळीं जो मदतीला धांवून येतो तोच खरा मित्र! म्हणाला—"अरे गोपाळ तूं माझ्यासारख्यांचा उद्धार काय करणार आम्ही तर बुडतच आहों, आमच्याबरोबर तूं देखील बुडशील आणि आज तूं वांच-विलेंस म्हणून काय झालें? उद्यां नाहीं तर परवां पुन्हां केव्हांतरी घर लिलावांत निघणारच आहे."

"हें सर्व ऐकायला मी येथें आलों नाहीं! मुकाट्यानें घरांत चल बघूं आधीं." गोपाळ म्हणाला.

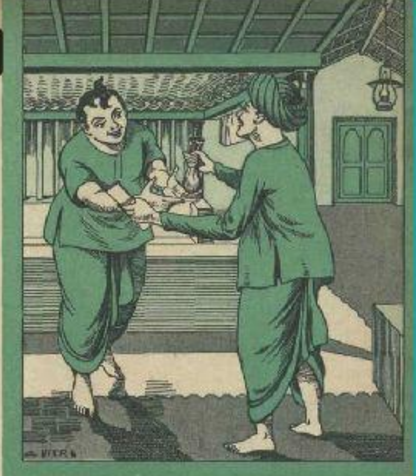
तो त्या सावकाराला बोलावून घेऊन आपल्या घरीं गेला. गोपीनाथावर कर्जाचें जेवढें ओझें होतें तें फेडण्याची शक्ति खरोखरीं गोपाळच्या अंगांत नव्हती. कोणाकडे जाऊन कर्ज मागून घेऊन यावें तर त्याला कोण कर्ज देणार? कारण त्या भोळ्या तुकारामाकडून कर्जाची फेड अशक्यच होती. त्याचा नांवलौकिक दांडगा!

सावकार म्हणाला—"गोपाळराव! तुमच्या शब्दावर माझा विश्वास आहे. परंतु मला पैशाची गरज आहे. नकद रकम देणें तुम्हांला शक्य नसेल तर कोणती तरी वस्तु किंवा दुसरें जास्त किमतीचें घर गहाण ठेवून घ्यायला माझी तयारी आहे."

"ठीक आहे! मी आपलें घर व शेत गहाण ठेवतों." गोपाळ म्हणाला.

सावकार त्याला कबूल झाला. गोपाळचें घर व शेतजमीन स्वतःच्या नांवीं लिहून घेऊन वर शंभर रुपये त्यानें गोपाळाला दिलें.

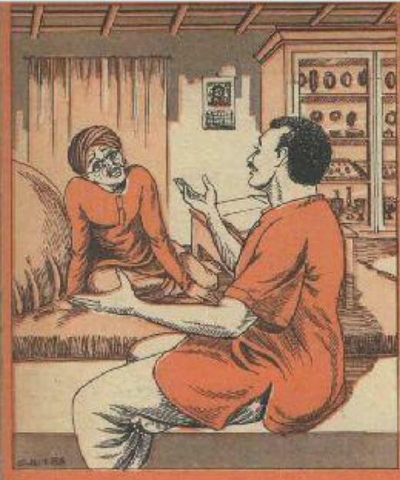
हें सर्व झाल्यावर गोपाळ आपल्या सासुरवाडी गेला. त्याची बायको आईबापाची एकुलती एक मुलगी होती.

म्हणून माहेरची सर्व इस्टेट तिच्याच वांट्याला आली होती. माहेरचें घर व शेत जमीन तिला मिळाली.

स्वतःचें घर सावकाराच्या नांवीं लिहून देऊन गोपाळ घराबाहेर पडला तेव्हां त्याची आई त्याला म्हणाली—"तुझीं लक्षणें मी पहातच होतें. बापानें दिलें तें तूं घालवून बसलास. स्वतःची मिळकत शून्यच!"

"आई! त्यांत काय झालें. सारें जग आहे आपल्याला रहायला. हें एकच घर काय घेऊन बसली आहेस?"

सावकाराचा मुलगा आपल्या बायका मुलांना घेऊन गोपाळच्या घरांत येऊन राहूं लागला. तेव्हांपासून त्याच्या स्वभावांतच पालट झाला. त्यानें गोपाळच्या घरांत दुरुस्ती करून घेऊन तीनचार नवीन खोल्या वाढवल्या. मजुरांना जास्त मजुरी देऊं लागला. याशिवाय तो दानधर्म पण करूं लागला. त्यानें इतका दानधर्म केला कीं लोक त्याला कलियुगांतला कर्ण म्हणूं लागले. पूर्वी तो आपल्या बापासारखाच चिक्कू मारवाडी आहे अशी त्याची कीर्ति होती. 'कवडीचुंबक' ही पदवी गांवकऱ्यांनीं त्याला बहाल केली होती. असा मनुष्य दानधर्म करूं लागलेला पाहून अर्थातच सर्वांस अश्चर्य वाटलें.

गोपाळ घर सोडून निघाला तेव्हां सर्व गांवकऱ्यांना वाटलें कीं मूर्तिमंत परोपकारच घराबाहेर पडला आहे. परंतु त्या सावकाराचा दानधर्म पाहूनते गोपाळ पेक्षां त्या सावकारालाच जास्त मान देऊं लागले. दोघे परोपकारी होते. दोघांत फरक होता तो एवढाच कीं सावकार सावकारच होता. परंतु गोपाळनें पैशांची मदत करण्याऐवजीं श्रमदान करूनच गरिबांचीं मनें जिंकली होतीं.

परंतु पुढें कांहीं दिवसांनीं लोकांना कळलें कीं सावकार जातीचा परोपकारी नसून गोपाळच्या घरीं राहूं लागल्यापासूनच त्याच्या मनांत एवढा पालट झाला आहे. म्हणजे तें त्या घराचें महात्म्य आहे. लोकांचा त्या गोष्टीवर विश्वासपण बसत गेला.

सावकाराचा म्हातारा बाप एका मोठ्या पेठेच्या गांवीं रहात असे. त्याच्या पेढीवर लक्षावधि रुपयांची देवघेव होई. त्याच्या कानावर मुलाच्या दानी स्वभावाचीं वर्णनें पोंचलीं. मुलगा गोपाळच्या गांवीं जाऊन कामधंदा सुरू करून तो वाढविण्याऐवजीं दान-धर्म करून पैसा उडवीत असल्याचें कळलें तेव्हां त्याला मुलाचा फार राग आला. मुलाचा स्वभाव बदलण्याचें मूळ कारण तें कुलक्षणी घर असल्याचें ऐकून तो जास्तच काळजींत पडला. तो सरळ आपल्या मुलाकडे गेला व म्हणाला—"हें कुलक्षणी घर विकून टाक बघूं! दिवाळें निघायची वेळ आली आहे तरी तुझे डोळे कसे नाहीं उघडत?"

सावकारानें आपल्या म्हाताऱ्या बापाला पुष्कळ समजावून सांगितलें कीं तें घर चांगलें आहे. त्या गांवचें हवापाणीपण सर्वांना मानवलें आहे. परोपकार करण्यांत जो एक तऱ्हेचा आत्मिक आनंद मिळतो तो धनार्जन करून कधीं मिळणें शक्य नाहीं. तें ऐकून बाप जास्तच काळजींत पडला. म्हणाला—"आतां या घरांत एक क्षणभर देखील मी तुला राहूं देणार नाहीं!"

सावकारानें गोपाळचें घर व शेत विकून टाकून बापाच्या इच्छेप्रमाणें पेठेच्या गांवीं जाण्याचें ठरविलें. पण त्या प्रयत्नांत देखील त्याला यश मिळालें नाहीं. कारण त्या कुलक्षणी घरांत जो पाऊल ठेवील त्याच्या हातांत करवंटी येईल ही भीति प्रत्येकाला वाटत होती.

"हें घर तुम्हांला प्राप्त नाहीं. तुम्ही ते गोपाळरावांना देऊन टाका. कोणी तें विकत घ्यायला तयार होणार नाहीं—फुकट दिलेंत तरी घेणार नाहीं." पाटलानें सल्ला दिला. म्हातारा पाटलांच्याबरोबर गोपाळच्या सासुरवाडच्या गांवीं गेला व म्हणाला—"गोपाळराव! तुमचें घर तुम्हांलाच लखलाभो! आम्हांला नको तें!"

गोपाळ पुन्हां आपल्या गांवीं येऊन राहूं लागला.

राजदरबारी मान

एका गांवीं गोविंद नांवाचा एक तरुण युवक रहात असे. तो अशक्त होता, परंतु फार हुशार होता. खेडेगांवांतल्या लोकांना कांबाडकष्ट करावेच लागतात. पण गोविंदाला तें शक्य नव्हतें. म्हणून त्याचा मोठा भाऊ व भावजय त्याला एक निरुपयोगी मनुष्य समजून त्याच्याशीं बोलत व वागत. परंतु गांवकरी त्याचा फार आदर करीत. कारण त्यांच्यासमोर कांहीं प्रश्न उभा राहाला कीं ते गोविंदाकडे येत व तो कांहीं तरी सल्ला देऊन मार्ग काढी. ते गोविंदाच्या भावाला म्हणत—"तूं आपल्या भावाला अगदीं निरुपयोगी समजून सोडून दिला आहेस. पण पहा, आम्हां सर्वांना त्याच्या सल्ल्याचा किती उपयोग होत आहे तो."

परंतु गांवकऱ्यांनीं आपल्या निरुपयोगी भावाचे गुणानुवाद केलेले गोविंदाच्या भावाला खपत नसत. तो म्हणे—"तो इतका हुशार आहे व गुणवान आहे तर मग राजदरबारीं जाऊन राजाच्या पदरीं नोकरी कां नाहीं करीत?

गोविंदानें तें सर्व ऐकलें व राजाच्या दरबारीं मान मिळवीन तरच नांवाचा गोविंद असा त्यानें मनाशीं निश्चय केला.

दरवर्षी गुढीपाडव्याला दरबार भरे व राजा कर्तबगार नागरिकांचा सत्कार करी. राजा कांहीं प्रश्न करी व प्रश्नांचीं उत्तरें-बरोबर देणाऱ्यांना बक्षिसें देऊन मान करी. गुढी पाडवा जवळच आला होता. त्या दिवशीं गोविंद राजधानीच्या गांवीं गेला व दरबारांत हजर झाला.

राजाच्या प्रश्नांचीं उत्तरें देणाऱ्यांस बसण्यासाठीं एक निराळी जागा ठरलेली होती. राजानें कांहीं सोपे प्रश्न विचारले. "आपल्या राज्यांत खरें बोलणारे किती आहेत?" पहिला प्रश्न होता. कोणी त्याचें उत्तर दिलें, "एक लाख आहेत." एक जण म्हणाला—"शंभराहून जास्त नसतील."

"आपल्या पदरीं काम करणारे जास्त लोक खरें बोलणारे आहेत!" गोविंद म्हणाला.

"कशावरून?" राजानें विचारलें.

"कारण कोणी खोटें बोलणारा असता तर आपण त्याला नोकरीवरून काढून टाकलें असतें." गोविंद म्हणाला.

राजानें आणखी एक प्रश्न विचारला—"मला माझ्या आवडीचा पोशाख कसा काय मिळेल?"

"आपले नोकर आणून देतील!"

"लोक आपल्याला नजराणा म्हणून देतील."

असेंच कांहींतरी उत्तर प्रत्येकानें दिलें. परंतु गोविंद म्हणाला—"महाराजांना कोणता पोशाख आवडतो हें कळल्यास हुशार कोष्टी तो विणून देईल. चांगल्या शिंप्याकडून शिवून घेतले कीं झालें."

"कोणाचा विश्वास बसणार नाहीं असें एखादें खोटें सांगा!" राजा म्हणाला.

एक जण म्हणाला—"मी आकाशांत उडून आलों." दुसरा म्हणाला—"माझे पाय तुटून गळून पडले होते. पुन्हां जोडले आणि मी दरबारांत आलों."

"या दरबारांत बसलेला प्रत्येक मनुष्य म्हसोबा आहे." गोविंद म्हणाला.

त्यानंतर राजानें ज्यांना जें बक्षिस द्यावयाचें होतें तें दिलें व गोविंदालापण एक बक्षिस दिलें. पानसुपारीबरोबर एक पदक व धोतर उपरणें पण देण्यांत आलें. राजानें त्याला स्वतःच्या पंक्तीला जेवायला बोलाविलें. गोविंदानें दरबार संपल्यावर

राजाकडून मिळालेलें धोतर व उपरणें कोणाला तरी देऊन टाकलें व आपला नेहमीचा पोशाख करून तो मेजवानीला गेला. जेवतांना रोज घरीं तो जें खाई तेवढेच त्यानें मागून घेतलें व जेवला. एकाहि पक्वान्नाला त्यानें हात लावला नाहीं.

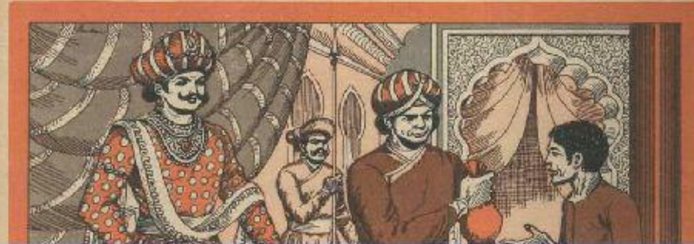
राजाला तें कळलें. त्यानें त्याला बोलावून कारण विचारलें—"मी तुला उत्तमोत्तम वस्त्रें दिलीं होतीं. तीं घालून तूं कां आला नाहींस? व पक्वान्नाला हात लावला नाहींस तें कां? राजाचा अपमान नव्हे का हा?"

"महाराज, मी गरीब आहें. आपण दिलेलीं वस्त्रें मी चार दिवस घालीन. पुढें मला स्वतःचे कपडे घालायला लाज वाटेल. म्हणून मी आपण दिलेला पोशाख दान करून टाकला. माझें रोजचें जेवण आहे, वरण भात व पोळी भाजी. मी हीं सर्व पक्वान्नें खाल्लीं असतीं तर मला त्यांची चटक लागली असती व तीं खायला मिळावी म्हणून खोटे कारभार करावे लागले असते. म्हणून आपल्या शक्ति बाहेर जें आहे तें न करण्याच्या हेतूनेंच मी पक्वान्नें खाल्लीं नाहींत." गोविंद म्हणाला.

"मी एक सोन्याचें पदक दिलें होतें तें?" राजानें विचारलें.

"महाराज! तें मी मला ल्हानाचा मोठा करून मला राजदरबारीं मान मिळण्यालायक ज्या भावानें बनविलें त्याला देण्यासाठीं तें मी राखून ठेवलें आहे." गोविंद म्हणाला.

राजा तें उत्तर ऐकून खूष झाला त्यानें त्याला आपल्या दरबारीं मोठी मानाची जागा दिली.

अंगारवतीची कहाणी

वत्स देशाचा राजा उदयन याचा विवाह वासवदत्तेशीं कसा झाला ही गोष्ट चांदोबांत पूर्वी तुम्ही वाचलीच असेल. तिच्या वडिलांचें नांव चंडमहासेन असें होतें. तो चंडिकेचा भक्त होता. त्यानें तपश्चर्या करून चंडिकेला प्रसन्न केलें. चंडिकेनें प्रत्यक्ष दर्शन देऊन वर मागण्यास सांगितलें. महासेनानें एक उत्कृष्ट खड्ग व सुंदर राणी मिळावी असे दोन वर मागितले. चंडिकेनें आपल्या हातांतलें खड्गच त्याला दिलें व म्हणाली कीं तुला गुणपती राणी पण मिळेल.

चंडमहासेन चांगली बायको मिळेल ही आशा धरून वाट पहात होता. परंतु दुर्दैवानें उज्जयिनीवर एकाएकीं एक संकट कोसळलें. नगर रक्षक म्हणून ज्याला ज्याला नेमावें त्याला कोणी तरी अजगर गिळून टाकी किंवा हिंस्र पशु खाऊन टाकी. म्हणून चंडमहासेन स्वतः आपलें दिव्य खड्ग घेऊन रात्रभर राजधानींत पहारा देऊं लागला. एकदां त्याला एका गल्लींत एक मनुष्य दिसला. चंडमहासेनानें तत्काळ त्याचा शिरच्छेद केला. इतक्यांत एक राक्षस आला व मेलेल्या माणसाचें डोकें उचलून घेऊन गेला. नगर रक्षकाचा वध करणारा हाच राक्षस असावा असा विचार करून चंडमहासेनानें एका हातानें त्याची शेंडी धरली व दुसऱ्या हातानें त्याचा शिरच्छेद करण्यासाठीं तल्वार वर उचलली.

तो राक्षस जोरानें ओरडला—"महाराज! माझा वध कां करतां? तुमच्या नगर रक्षकाला मी नाहीं खात. त्याला खाणारा आणखी एक जण आहे."

"कोण आहे तो ? कोठें राहतो तो ?" राजानें विचारलें.

"त्याचें नांव अंगारक असें आहे. तो पाताळ लोकीं राहातो. रात्रीं येऊन तुमच्या नगर रक्षकाला तो खातो. एवढेंच नव्हें, तो कित्येक कुमारिकांना पळवून घेऊन गेला आहे. त्याला अंगारवती म्हणून एक मुलगी आहे. तिच्या सेवेला त्या हजर राहतात. त्याला ठार केलास तर देवीचा दुसरा वर पुरा होईल." राक्षस म्हणाला.

चंडमहासेनानें त्या राक्षसाला सोडून दिलें. नंतर तो शिकारीसाठीं म्हणून रानांत गेला. एक विलक्षण रानडुक्कर दिसलें. तें डुक्कर म्हणजे लहानशी टेकडीच म्हटलें तरी चालेल. त्याचे डोळे निखाऱ्यासारखे लालबुंद होते. हें सामान्य डुक्कर नसून अंगारकच असावा असें समजून त्यानें त्याला बाण मारला. त्या बाणाची त्यानें पर्वा केली नाहीं व चंडमहासेनाच्या रथाचा चक्काचूर करून टाकला. नंतर तो जमिनींत एक मोठें विवर होतें त्यांत शिरला.

चंडमहासेन त्याच्या पाठोपाठ त्या विवरांत शिरला व कांहीं वेळानें त्याला एक सुंदर नगर दिसलें. तेथें त्याला तें डुक्कर दिसलें नाहीं. एका जागीं एका मोठ्या विहिरीजवळ आपल्या शंभरवर दासीसह उभी असलेली एक सुंदर राजकुमारी दिसली.

त्याला पाहून ती त्याच्याजवळ आली आणि विचारूं लागली—"कोण तुम्ही ? कोणत्या कामासाठीं आलां आहां ?"

चंडमहासेन म्हणाला—"मी एका रान-डुकराचा पाठलाग करीत येथवर आलों. तें डुक्कर कोठें अदृश्य झालें, नाहीं कळलें मला."

तें ऐकून तिला त्याची दया आल्या-सारखें दिसलें. ती म्हणाली—"तें डुक्कर म्हणजे अंगारक. त्याचा वध करणें तुला शक्य नाहीं. त्याचें शरीर वज्राचें आहे. डुकराचें रूप सोडून तो आतां झोंपला आहे. तुला येथें पाहिलें तर तो तुला ठार करील. मी त्याची मुलगी. माझें नांव अंगार-वती. माझे बाबा जागे झाले तर तुमच्यावर जें संकट ओढवेल त्याचा विचार करूनच माझ्या अंगावर शहारे उभे राहतात."

चंडमहासेनानें विचार केला कीं देवी म्हणाली होती ती माझी होणारी गुणवती राणी हीच तर नसेल. अंगारवतीनें त्याला पाहिलें तेव्हांपासून त्यानें तिचें मन चोरलें होतें. म्हणाला—"राजकन्ये ! तुझें माझ्यावर खरेंच प्रेम असेल तर तूं आपल्या बाबांना जाऊन सांग कीं त्यांच्यावर मोठें संकट ओढवणार आहे. त्यांचा काळ येऊन उभा राहाला आहे. त्यांना मरण आलें तर तुझें रक्षण करणारा कोणी उरणार नाहीं."

अंगारवतीनें आपल्या बाबांना उठवून चंडमहासेनानें सांगितल्याप्रमाणें सांगितलें. तो जागा झाल्याबरोबर ती रडूं लागली. म्हणाली—"बाबा ! तुमच्या सारख्या प्रतापी राक्षसाला देखील यम सोडीत नाहीं. तो बाहेर दाराशीं उभा आहे."

अंगारक म्हणाला—"मुली! अशी भिऊं नकोस! मला ठार करण्याची शक्ति यमच काय ब्रह्मदेवाच्या अंगीं देखील नाहीं. माझा हा वज्रदेह आहे. कोणत्याहि शास्त्राचा प्रहार करून मला ठार करणें कोणाला शक्य नाहीं. आणखी एक गोष्ट तुला सांगून ठेवतों. माझा जीव माझ्या डाव्या हाताच्या तळ हातांत आहे. त्याच हातांत माझें धनुष्य असतें म्हणून कोणी मला कांहीं करूं शकणार नाहीं." अंगारक म्हणाला.

चंडमहासेन त्यावेळीं बाहेर उभा राहून सर्व ऐकत होता. त्याला अंगारकाचें तें मर्म सहजीं कळलें.

अंगारक स्नान करून शंकराच्या पुजेला बसला. त्याचवेळीं चंडमहासेन धनुष्य बाण घेऊन त्याच्यासमोर जाऊन उभा राहिला म्हणाला—"मी युद्धास आव्हान करीत आहें."

पुजेच्या वेळीं तो कोणाशीं बोलत नसे उजव्या हातांत अर्घ्य होता. म्हणून डाव्या हातानें खूण केली, थांब जरा." त्याच वेळीं चंडमहासेनानें त्याच्या डाव्या तळहाताला बाण मारून त्याचा वध केला.

अंगारक मरते वेळीं ओरडला—"पाण्याचा एक थेंबदेखील मी आज तोंडांत घातला नव्हता. मला ठार करणारा मला दरवर्षी तर्पण करणार नाहीं तर त्याचे पांच मंत्री एकामागून एक मरतील."

अंगारकानें घरीं गेल्यावर अंगारवतीशीं विधिवत विवाह केला आणि अंगारकाच्या इच्छेप्रमाणें दरवर्षी तर्पण करण्याची व्यवस्था करून दिली. तेव्हांपासून उज्जयिनीची प्रजा उदकदान उत्सव करूं लागली. चंडमहासेनानंतर त्याच्या वंशजांनीं तें व्रत चालू ठेवलें.

गादीला योग्य वारस

मणिशील देशाचा राजा जगन्मित्र याला दोन राण्या होत्या. पण एकदेखील अपत्य नव्हतें." उतारवय होत आलें होतें. म्हणून राजानें कोणाला तरी मांडीवर घेऊन त्याला आपला वारस नेमायचें योजलें.

दोघां राण्यांना ही गोष्ट कळली तेव्हां प्रत्येकीनें आपापल्या नातेवाइकांकडे निरोप पाठवून एकेका तरुण युवकाला राजाच्यासमोर उभें केलें व प्रत्येकीनें हट्ट केला कीं तिच्या नातेवाइकालाच राजानें आपला वारस नेमावें. राजाला एक आवडती व दुसरी नावडती असें नव्हतें. म्हणून दोघांपैकीं एकीचें मन मोडणें त्याला शक्य नव्हतें. त्यानें आपल्या मंत्र्याचा सल्ला घेतला. मंत्र्यानें सल्ला दिला कीं दोघांना ठेवून घ्यावें. कांहीं दिवस त्यांची वागणूक पाहून मग ठरवावें कीं वारस होण्यालायक कोण आहे. नंतर मंत्री थोरल्या राणीचा नातेवाईक पद्ममित्र याला बोलावून म्हणाला—"राजा तुम्हांला दत्तक घेऊन वारस नेमण्याचा संभव आहे. म्हणून तुम्ही पंधरवडाभर सर्व राज्याची पहाणी करून यावें." मंत्र्यानें त्याला एक रथ व जरूर तेवढें धन खजिन्यांतून देवविलें.

पद्ममित्र पश्चिमेकडे निघाला. वाटेंत "काळ्या टेंकडीं नजीक चोरांनीं त्याला घेरलें. त्यांनीं त्याच्याजवळ होतें नव्हतें तें सर्व लुटून त्याला विचारलें—"बोल तूं कोण? कोठून आलास? खोटें बोललास तर तुला जिवंत परत जायला मिळायचें नाहीं."

पद्ममित्र घाबरून गेला. त्यांना स्वतःकडे वळवून घेण्याच्या उद्देश्यानें म्हणाला—"मी मणिशील देशाचा भावी राजा आहें. तुम्ही

सौ. शालिनीबाई घाटपांडे

मला सोडून दिलेंत तर मी राजा झाल्यावर तुम्हांला इनाम देईन."

तें ऐकून चोरांना वाटलें कीं त्याच्याकडून आपला पुष्कळ फायदा करून घेण्यासारखा आहे.

ते त्याला म्हणाले–"तर मग आम्हांला एक पत्र लिहून दे कीं तुला चोरांनीं पकडलें आहे व 'काळ्या टेंकडी' नजीक आमच्या टोळीच्या लोकांना दहा हजार रुपये आणून द्यावेत. चार दिवसांच्या आंत ही रक्कम पोंचती झाली नाहीं तर तुझ्या जिवाचें बरें-वाईट होण्याचा संभव आहे. रक्कम घेऊन येणाऱ्याला निशस्त्र यावें लागेल. आमच्या टोळीच्या माणसाला कोणी धरलें तर लगेच तुला ठार करण्यांत येईल." चोरांनीं सांगितल्याप्रमाणें पद्ममित्रानें पत्र लिहून दिलें. तें पत्र चोरांच्या सरदारानें पाठवून दिलें व पद्ममित्राच्या डोळ्यांवर एक पट्टी बांधून डोंगरांत एका गुप्तस्थानीं नेऊन ठेवून दिलें.

पद्ममित्राचें पत्र वाचून राजा घाबरून गेला. थोरल्या राणीनें हट्ट केला कीं चोरांनीं मागितलेले पैसे देऊन तिच्या नातेवाइकाला सोडवून आणावें. राजानें एका निशस्त्र सैनिकाच्या हातीं दहा हजार रुपये 'काळ्या टेकडी' जवळ ठरल्या जागीं पोंचते केले. चोर त्या सैनिकाला त्याच जागीं थांबायला सांगून आपल्या गुहेंत गेला व पद्ममित्राला डोळ्यांवर पट्टी बांधून घेऊन आला

पद्ममित्र सर्वांवर रागावला–"मला चोरांच्या हातीं कैद करविण्यासाठींच मंत्र्यानें हा घाट घातला होता. सर्वांनीं मिळून माझी मान खालीं व्हावी म्हणून हा कट केला." धाकट्या राणीचा नातेवाईक पुष्पमित्र तें सर्व ऐकत उभा होता. त्यानें पद्ममित्राला एक गोष्ट विचारली.

म्हणाला–"चोरांच्या गुहेला वेढा देऊन सर्व चोरांना कैद करणें शक्य नाहीं का? किती आहेत चोर?"

"माझ्या डोळ्यांना पट्टी बांधून मला घेऊन गेले होते गुहेपर्यंत. गुहा कोठें आहे व गुहेंत किती चोर आहेत हें मला नाहीं ठाऊक!" पद्ममित्र रागावून म्हणाला.

"त्या चोरांना मी पकडतों. मला एक रथ व थोडे पैसे द्यावेत!" पुष्यमित्र मंत्र्याला म्हणाला. त्यानें योजलेला सर्व बेत मंत्र्याला गुप्तपणें सांगितला.

तो रथांत बसून सरळ 'काळ्या टेकडी' जवळ गेला. तेथें रथ थांबला. लगेच चार पांच चोरांनीं पुढें येऊन गराडा घातला. ते दटावून म्हणाले–"तुझ्याजवळ जें कांहीं आहे तें काढून मुकाट्यानें समोर ठेव."

"हे पैसे मी तुमच्यासाठींच घेऊन आलों आहें. जो राजा होणार आहे त्याच्याकडून तुम्ही फक्त दहाच हजार मागून घ्यावेत याचें मला आश्चर्य वाटलें. मला दत्तक घ्यायचें सोडून तो म्हातारा राजा त्या भित्र्याला दत्तक घेणार आहे. चला, मी तुमच्या टोळींत सामील व्हायला आलों

आहे." असें सांगून तो रथांतून खालीं उतरला व सारथ्याला म्हणाला–"तूं येथेंच थांब. कोणी सैनिक किंवा राजाचें सैन्य येतांना दिसलें तर शंख वाजव."

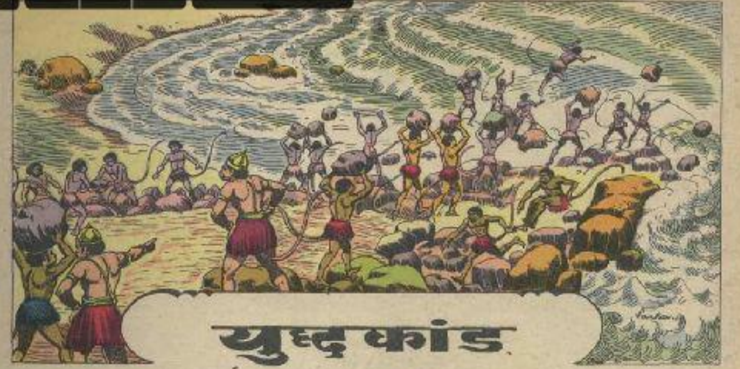
चोरांना तें सर्व नाटक खरें वाटलें. ते त्याला त्यांच्या गुहेंत घेऊन गेले. सारथ्यानें केव्हां काम करायचें हें त्याला पूर्वींच नीट समजावून सांगण्यांत आलें होतें. म्हणून तो कोणाच्या नजरेस न पडतां चोरांच्या पाठोंपाठ गेला. चोर व पुष्यमित्र गुहेंत शिरल्याबरोबर गुहेची जागा नीट पाहून घेऊन तो लगेच मागें फिरला व सरळ रथांत बसून राजधानींत गेला.

पुष्यमित्रानें चोरांना स्वतःकडे वळवून घेतलें. तो म्हणाला–"हें पहा, तुम्ही पद्म-मित्राचे डोळे बांधून त्याला येथवर आणलें होतें. तुम्ही किती पावलांवर कोठें वळलात, कोठें थांबलांत हें सर्व त्यानें ओळखून ठेवलें आहे. म्हणून माझ्या मतें तुम्ही ही गुहा सोडून तावडतोब निघून जावें. लपा-यला जागा माहीत नसेल तर मला एक जागा माहीत आहे. तेथें जाऊन आपण सर्व राहूं. चला माझ्याबरोबर!"

त्याच्या बोलण्यावर चोरांच्या विश्वास बसला. गुहेंत त्यांनीं ज्या मुल्यवान वस्तू चोरून आणून ठेवल्या होत्या त्या बांधून घेऊन चोर पुष्यमित्राबरोबर निघाले. ते कांहीं अंतर चालून गेले असतील, राजाच्या सैनिकांनीं येऊन त्यांना मुद्देमालासकट कैद केलें. चोराच्या हातांत शस्त्र नव्हतें. म्हणून त्यांना कैद करणें सोपें गेलें.

मंत्र्यानें पुष्यमित्राच्या चातुर्याची प्रशंसा केली व राजाला सल्ला दिला कीं त्यालाच दत्तक घेऊन आपला वारस नेमावें.

युद्धकांड

राम विचार करीत बसला असतां विभीषणानें आणखी एक गोष्ट सांगितली, म्हणाला–"निकुंभ युद्ध करीत असतां कोणी तुझ्याशीं युद्धाला आला तर त्याच्या हातीं तुला नक्कीच मरण येईल. असें ब्रह्मदेवानें इंद्रजिताला सांगितलें होतें. तो होम भंग करण्याची हीच वेळ आहे."

रामाच्या आज्ञेनें लक्ष्मण, सुग्रीव, हनुमान व विभीषण वानर सैन्य घेऊन इंद्रजिताचा होम भंग करण्यासाठीं निघाले.

राक्षस सैन्य मध्यें आडवें उभें होतें. विभीषण लक्ष्मणाला म्हणाला–"इंद्रजिताचा होम पुरा होण्यापूर्वीं या सैन्याचा नाश झाला पाहिजे. तो होम अर्धवट सोडून इकडे येईल तेव्हां त्याला सहज ठार करतां येईल."

दोन्हीं सैन्यांनीं परस्परांच्या शक्तीची पराकाष्ठा करून दाखविली. परंतु शेवटीं राक्षसांचा धीर खचूं लागला व त्यांची पीछेहाट सुरू झाली.

तें ऐकून इंद्रजित आपला यज्ञ अर्धाच सोडून निघून आला. राक्षस सैन्य त्याच्या रथाच्या चारी बाजूला जमा झाले.

परंतु मारुतीनें मोठमोठे वृक्ष उपटून राक्षस सैन्याला झोडपून काढलें. सहस्रावधि राक्षस त्याला मारण्यास धांवले. परंतु मारुतीनें एकट्यानें त्या सर्वांची खोड मोडली.

राक्षसांचा धीर सुटत चाललेला पाहून इंद्रजितानें आपला रथ मारुतीकडे वळविला व त्याच्यावर बाणांचा वर्षाव सुरू केला. मारुती म्हणाला—"दुष्टा! तूं खरोखरच वीर असशील तर सर्व शस्त्रें फेंकून देऊन ये माझ्याशीं मल्लयुद्धाला."

"मारुती एकटा आहे. तूं जाऊन इंद्र-जितावर हल्लाकर व त्याला वाटेला लाव." विभीषण लक्ष्मणाला म्हणाला.

लगेच दोघे निकुंभीकडे वळले. ती एका भयंकर काळ्या राक्षसिणी सारख्या झाडाखालीं उभी होती. याच जागीं इंद्रजित भुतांसाठीं बळी देऊन युद्धाला निघणार होता.

"लक्ष्मणा! इंद्रजित त्या झाडाच्या पोकळींत शिरण्यापूर्वी त्याला ठार कर." विभीषण म्हणाला.

लक्ष्मण लगेच त्या झाडाजवळ जाऊन उभा राहाला. त्यानें इंद्रजिताला युद्धासाठीं आव्हान केलें.

इंद्रजित लक्ष्मणाला कांहीं म्हणाला नाहीं. पण विभीषणाकडे वळून मात्र म्हणाला—"काका! तुम्हांला स्वतःच्या कुळाचा अभिमान दिसत नाहीं. ज्या कुळांत व ज्या जन्मभूमीवर जन्माला आलां त्याच्या असा विश्वासघात करीत आहां. भ्रातृप्रेम, बंधुबांधवांची माया किंवा धर्म यांपैकीं एकाची देखील तुम्हांला चाड नाहीं व तुम्हीं परक्यांचे दास झालां आहां. धिःक्कार असो तुमच्या बद्धीला. मी यज्ञ करीत असतां विघ्न घालण्यासाठीं तुम्हींच लक्ष्मणाला या झाडाजवळ घेऊन आलांत असला विश्वासघात यापुढें कोणाच्याहि हातून न घडो!"

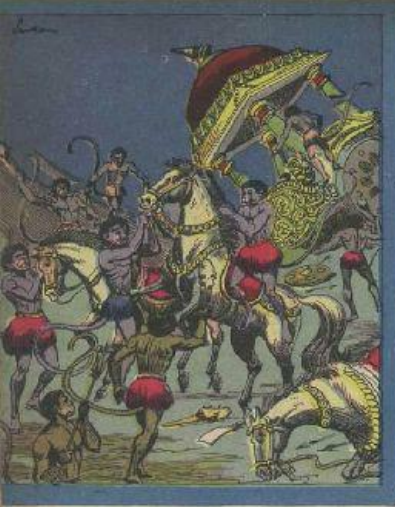
तें ऐकून विभीषण म्हणाला—"मी काय म्हणतों तें प्रथम ऐक. तोंडाला येईल तें बोलण्यांत काय अर्थ? मी राक्षसकुळांत जन्माला आलों हें खरें आहे. परंतु मला अधर्म होत असलेला पाहवेना. म्हणून धर्मरक्षणार्थ स्वतःच्या भावालादेखील सोडावें लागलें. सज्जनदेखील दुष्टांच्या संगतीनें दुर्जन होतात. परधन व परदारा यांचें अपहरण व बंधु मित्रांचा विश्वासघात हीं आत्मनाशाचीं कारणें होत. याच कारणास्तव तुझे वडील व तूं व तुमच्या बाजूनें लढणारे राक्षस सर्वांचा नाश होणार आहे. माया करून तूं एक प्रति सीता निर्मिलीस व तिचा वध करून तूं रामचद्राचा अपमान केला आहेस. तुला या पृथ्वीवर जिवंत राहण्याचा अधिकार नाहीं. लक्ष्मणाच्या हातीं तुला मरण येईल व नरकवास भोगावा लागेल."

इंद्रजिताचा पारा चढलेलाच होता. त्याला आणखी जास्त राग आला. तो मारुतीच्या खांद्यावर बसलेल्या लक्ष्मणाला म्हणाला—"काल रात्रीं मी तुला व तुझ्या भावाला बेशुद्ध केलें होतें. विसरलास वाटतें? अजून अवकाश आहे. स्वतःचा जीव वांचावा असें जर वाटत असेल तर मागें फिर!"

त्यावर लक्ष्मण म्हणाला—"राक्षसा! तूं या वल्गना केल्यानें आम्ही मरून जाऊं असें वाटलें होय तुला? या वल्गनांनीं आमचा वध करणें तुला शक्य नाहीं. आपल्या शौर्याच्या फुशारक्या कशाला सांगतोस? चोरासारखा लपून तूं काल रात्रीं आमच्यावर हल्ला केलास आणि स्वतःला वीर म्हणतोस? समोर येऊन कर युद्ध! पाहातों तुझें शौर्य व पराक्रम! सोड या वल्गना!"

इंद्रजित व लक्ष्मण दोघांनीं परस्परांवर बाणवृष्टि केली. दोघांनीं आपल्या उत्तमोत्तम

अस्त्रांच्या प्रयोग केला. घनघोर युद्ध सुरू झालें.

विभीषणानें लक्ष्मणाजवळ येऊन त्याला हळूच सांगितलें, इंद्रजिताचा धीर खचत चालला आहे. हीच वेळ आहे त्याच्यावर शेवटचा वार करायला. त्याच वेळीं इंद्रजित बेशुद्ध होऊन पडला. कांहीं वेळानें पुन्हां उठून उभा राहाला व दोघांचें युद्ध सुरू झालें. दोघे शौर्यानें लढले. दोघे जखमी झाले होते.

विभीषणदेखील युद्ध करीतच होता. त्यानें अनेक शूर राक्षसांना ठार केलें. तो वानरांना म्हणाला—"आतां रावणांच्या अनुयायी वीर राक्षसांत एकटा इंद्रजित उरला आहे. हा माझ्या भावाचा मुलगा आहे. म्हणून मी आपल्या हातानें त्याचा वध करणें बरोबर होणार नाहीं. तें काम लक्ष्मणाच्या हातून होईल. जे राक्षस इंद्रजिताच्या मदतीसाठीं युद्ध करीत आहेत त्यांना ठार करण्याची जबाबदारी तुमच्यावर!"

वानरवीर सिंहनाद करून राक्षस सैन्यावर तुटून पडले.

या अवधींत लक्ष्मणानें इंद्रजिताच्या सारथ्याला ठार केलें. इंद्रजित स्वतःच आपला रथ हांकीत युद्ध करूं लागला. त्याचवेळीं कांहीं वानरवीरांनीं मिळून घोड्यांनाच ठार केलें व रथ मोडून टाकला. तेव्हां इंद्रजित जमिनीवर उतरून लक्ष्मणाशीं युद्ध करूं लागला.

तो आपल्या राक्षस अनुयायांना म्हणाला—"मी कोणाच्या नकळत राजधानींत जाऊन दुसरा रथ घेऊन येतों. म्हणून तुम्ही माझ्यापुढें व्हा व वानरांना आणि लक्ष्मणाला अडवा. मी दृष्टीआड झाल्यावरोबर जाऊन रथ घेऊन येतों. कोणी वानर मला आडवा येऊं नये असा प्रयत्न करा."

असें सांगून इंद्रजित राक्षसांना पुढें यायला सांगून स्वतः मागें मागें सरकूं लागला. कोणाच्या नकळत लंकेला जाऊन रथ घेऊन आला आणि लक्ष्मण व विभीषण दोघांशीं समोर युद्ध करूं लागला. इंद्रजिताला पुन्हां रथांत बसून आलेला पाहून त्यानें दाखविलेल्या प्रसंगावधानाची व चातुर्याची लक्ष्मण व विभीषण दोघांनीं स्तुति केली.

पुन्हां लक्ष्मणानें इंद्रजिताच्या सारथ्याला प्रथम ठार केलें. परंतु रथ मात्र इंद्रजिताला हवा होता तसाच चालू होता. इंद्रजित लक्ष्मण व विभीषण दोघांवर एकदम बाणवृष्टि करीत होता. विभीषणानें आपली गदा इंद्रजिताच्या घोड्यांवर फेंकली. त्या प्रहारानें रथाचे घोडे ठार झाले.

इंद्रजितानें जमिनीवर उडी मारली व एक अस्त्र विभीषणावर सोडलें. परंतु विभीषणानें दुसरें अस्त्र सोडून त्या अस्त्राचे तुकडे करून टाकले. पुन्हां इंद्रजित व लक्ष्मण दोघांनीं परस्परांवर अस्त्र प्रहार सुरू केला. अस्त्रांची टक्कर झाल्यामुळें अग्निवृष्टि होऊन तिच्याखालीं सहस्रावधि राक्षस व वानर प्राणास मुकले.

अशा तऱ्हेनें दोघांचें युद्ध बराच वेळ चालू होतें. इंद्रजित थकला होता. स्वतःच्या जीवाची आशा तुटल्यासारखी झाली होती. अशा प्रसंगीं लक्ष्मणानें एक दिव्य अस्त्र त्याच्यावर सोडलें. त्यामुळें इंद्रजिताचें डोकें धडापासून वेगळें होऊन जमिनीवर लोळूं लागलें. विभीषण व वानर सैन्यानें जयघोष केला. राक्षस सैन्य घाबरून पळून गेलें.

इंद्रजिताचा वध झाल्यानंतर विभीषणानें लक्ष्मणाचें अभिनंदन केलें व त्याला बरोबर घेऊन वानरवीरांसह रामाकडे आला.

लक्ष्मणानें इंद्रजित मेल्याचें रामाला सांगतांच रामानें लक्ष्मणाला भ्रातृस्नेहानें प्रेमालिंगन करून त्याला शाबासकी दिली व म्हणाला– "आतां रावणसुद्धां मेला असें समज !"

सुषेण नांवाच्या वानर वैद्यानें येऊन लक्ष्मण, बिभीषण आदिकांच्या जखमा धुवून मलमपट्टी केली.

लक्ष्मणाच्या हातीं आपला शूरवीर पुत्र मारला गेल्याची दुःखकारक वार्ता कळतांच रावण बेशुद्ध झाला. शुद्धीवर आल्यावर बराच वेळ पुत्रशोकानें तो रडत होता. त्याला स्वतःचें देहभान राहालें नाहीं व रागाच्या भरांत म्हणाला–"ज्या सीतेमुळें राक्षसकुळाचा संहार झाला व माझा लाडका मुलगा मेला त्या सीतेला अजून रामाचीच आठवण येतें आहे तर तिचा शिरच्छेद करून मी सूड उगवतों." तो तलवार घेऊन अशोक वनांत गेला. त्याचे मंत्री व राण्यापण त्याच्याबरोबर निघाल्या. मंत्र्यांनीं निरनिराळ्या प्रकारें त्याविरुद्ध त्याचें मन वळविण्याचा प्रयत्न केला. पण रावण ऐकायला तयार नव्हता.

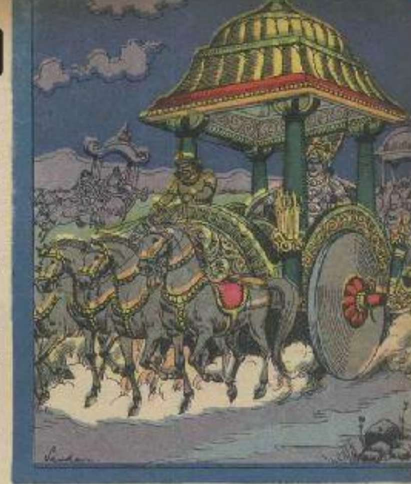
सीतेनें रावणाला येत असलेला पाहिला व तो आपल्याला रामविरहाच्या दुःखांतून मुक्त करण्यासाठीं येत आहे, हें ओळखलें. तिला भय किंवा भीति वाटण्याऐवजीं आनंदच झाला. परंतु रामाचें दर्शन होणार नाहीं म्हणून दुःख देखील वाटलें.

सुपार्श्व नांवाचा मंत्री रावणाला म्हणाला– "स्त्री वध करणें तुझ्यासारख्या शूराला शोभत नाहीं. माझ्या मतें तूं रामाचा वध केलास तरच इंद्रजिताच्या वधाचा सूड उगवल्यासारखें होईल. आज चतुर्दशी आहे. उद्यां अमावास्या. तूं आज युद्धाची चांगली तयारी करून उद्यां युद्धाला जावें." रावणाला सुपार्श्वाचा सल्ला पसंत पडला.

तो आपल्या सर्व सेनापतींना बोलावून म्हणाला–"आज मी युद्धाला येत नाहीं. तुम्ही युद्ध चालू ठेवा. रामाला विश्रांति घ्यायला सवड मिळतां कामा नये. उद्यां तो दमून भागून गेल्यावर मी त्याच्याशीं युद्ध करून त्याला ठार करीन."

रावणाच्या आज्ञेनें राक्षस युद्ध करण्यासाठीं गेले. त्यांनीं वानरांचा संहार सुरू केलेला पाहून रामानें बाणवृष्टि सुरू केली व लक्षावधि राक्षसांचा वध केला. लंकेत विधवा झालेल्या राक्षसिणींचा हाहाकार ऐकून रावणाची छाती धडधडूं लागली.

तेव्हां रावण स्वतः रामलक्ष्मणांचा वध करण्यासाठीं निघाला. त्याच्या बरोबर महापार्श्व, महोदर, वीरूपाक्ष वगैरे राक्षस वीर निघाले. सर्व मिळून लंकेच्या उत्तर द्वाराजवळ पोंचले. रामलक्ष्मण तेथेंच होते. राक्षस सैन्य येत असलेलें पाहून वानरवीर पण आनंदानें उड्या मारीत युद्धाला तयार झाले. रावण वानरांची फळी फोडून राम उभा होता तिकडे येऊं लागला. तें पाहून सुग्रीवानें राक्षस सैन्यावर जोराचा हल्ला केला व असंख्य राक्षसांना ठार केलें. तेव्हां

विरूपाक्ष नावाचा राक्षस रथांतून उतरून हत्तीवर बसून निघाला. त्यानें सुग्रीवाशीच युद्ध सुरू केलें. सुग्रीव तरी कमी थोडाच होता. त्यानें प्रथम विरूपाक्षांचा हत्ती ठार केला व त्यानंतर विरूपाक्षाला लोळविलें.

आपलें सैन्य सुग्रीवाच्या हातीं ठार होत चाललेलें पाहून व विरूपाक्ष रणांगणावर मरून पडलेला पाहून रावणानें महोदराला पुढें व्हायला सांगितलें. सुग्रीवानें त्याचा देखील समाचार घेतला. पहिल्याच तडाख्यांत महोदर ठार झाला. वानरांनीं सुग्रीवाचें अभिनंदन केलें.

तिकडे रावणाच्या आज्ञेनें महापार्श्व अंगदाच्या सैन्याकडे आला. त्याचें अंगदाशीं द्वंद्व युद्ध झालें व त्यांत अंगदाच्या हातीं तो मारला गेला.

आपल्याबरोबर आलेले तिघे मंत्री एका मागून एक मेलेले पाहून रागानें रावण स्वतः रामाशीं युद्ध करण्यास निघाला. रामरावणांचें तें युद्ध काय वर्णावें, रामारावणांचें युद्ध खरोखर रामारावणांच्या युद्धासारखेंच होतें. दोघांनीं मोठमोठ्या अस्त्रांचा प्रयोग केला. परस्परांची अस्त्रें नष्ट केलीं आणि शेवटीं परस्परांचें मर्म ओळखून नेम धरून त्यावरच वार केला.

रावणाला जखमी स्थितींत बेशुद्ध पडलेला पाहून रामानें थोडा वेळ विश्राम घेण्याचें ठरविलें. लक्ष्मणानें त्या अवधींत रावणाचा झेंडा पाडला. विभीषणानें रावणाच्या घोड्यांचा वध केला. रावणाला तोंपर्यंत शुद्ध आली होती. विभीषणावर त्याचा राग होताच. त्यानें त्याच्यावरच एक अस्त्र सोडलें. परंतु लक्ष्मणानें दुसरें एक अस्त्र सोडून मध्येंच त्या अस्त्राचा नाश केला.

तें पाहून रावणानें आणखी एका अस्त्राचा प्रयोग करण्याचें ठरविलें. पण लक्ष्मणानें रावणावर दोन तीन मंत्रवलेले बाण सोडून विघ्न घातलें. त्यामुळें रावण आपल्या भावावर त्या अस्त्राचा प्रयोग करूं शकला नाहीं. तेव्हां रावणानें तें अस्त्र लक्ष्मणावरच सोडलें. लक्ष्मणाला तें अस्त्र छातीला लागलें व लक्ष्मण बेशुद्ध होऊन पडला.

रामाला तें पाहून राग आला. त्यानें एका मागून एक अनेक अस्त्र रावणावर सोडलीं. रावण रामासमोर उभा न राहूं शकल्यामुळें रणांगणावरून पळून गेला.

रुक्मांगद चरित्र

[३]

मोहिनीनें जें कांहीं सांगितलें तें बरोबर आहे असें ब्राह्मणांनीं सांगितल्यावर रुक्मांगदाला राग आला. म्हणाला—“स्वतः हरिहरानें हें व्रत करण्याची गरज नाहीं असें सांगितलें तरी तें मला मान्य होणार नाहीं. एकादशी व्रत न करणाराला माझ्या राज्यांत राहण्याचा अधिकार नाहीं.”

मोहिनीला तें ऐकून अर्थातच राग आला. म्हणाली—“लग्न केलेंस त्यावेळीं तूं मला वचन दिलें होतेंस तें आठव! आतां माझ्या इच्छेविरुद्ध काम करून तूं आपलें वचन मोडत आहेस. म्हणून मी तुला सोडून निघून जाईन.” असें सांगून ती निघाली तिच्याबरोबर सर्व ब्राह्मणपण निघाले.

त्यावेळीं धर्मांगदानें मोहिनीचे पाय धरून माफी मागितली व म्हणाला—“माते! कोठें निघालीस? चल घरीं!”

“तुझ्या वडिलांनीं दिलेलें वचन मोडलें आहे. मी नाहीं येत.” मोहिनी म्हणाली.

“मी जिवंत असेपर्यंत माझ्या बाबांनीं दिलेलें वचन मोडलें असें होणार नाहीं.” धर्मांगद म्हणाला. तो तिला घरीं परत बोलावून घेऊन आला व रुक्मांगदाकडे गेला. धर्मांगदानें त्याला मोहिनीला दिलेलें वचन पाळा असा आग्रह केला.

“मी एकादशी व्रत करायचें सोडलें तर यमलोकाची संख्या वाढेल. जीव गेला तरी एकादशीव्रत सोडायला मी तयार नाहीं.” रुक्मांगद म्हणाला.

धर्मांगद आई संध्यावली हिला बोलावून तिला सर्व हकीगत सांगून म्हणाला—"आई दोघांमधील मतभेद दूर व्हावा म्हणून तूं मोहिनीचें मन वळवून बाबांच्या इच्छेप्रमाणें तिला एकादशी व्रत करायला सांग!"

संध्यावली मोहिनीकडे गेली व म्हणाली—"तूं म्हणालीस तें बरोबर आहे. महाराजांनीं दिलेलें वचन मोडलें आहे. पण तूं त्यासाठीं हट्ट केला असल्यानें ते धर्मसंकटांत पडले आहेत. ती एक गोष्ट सोडून तूं काय वाटेल तें मागून घ्यावें. मी तुझ्याहून मोठी आहें. परंतु पतीसाठीं मी तुझ्या पायां पडतें!"

"तूं माझ्याहून मोठी आहेस, हें खरें आहे. त्यांना एकादशी व्रत सोडायचें नाहीं ना? हरकत नाहीं. त्यांनीं त्याबद्दल एक काम करावें. तें सर्वांना दुःख देणारें आहे. पण तें तूं त्यांच्याकडून करवून दाखविलेंस तर तुझी कीर्ति अजरामर होईल." मोहिनी म्हणाली.

"पतीसाठीं तूं सांगशील तें काम करायला मी तयार आहें!" संध्यावली म्हणाली.

"तूं आपल्या मुलाचें डोकें कापून मला दिलेंस तर माझें मन शांत होईल." निष्ठुरपणें मोहिनी म्हणाली. एक क्षणभरच संध्यावली कांहीं बोलली नाहीं. नंतर म्हणाली—"तुला धर्मांगदाचें डोकें मिळेल!"

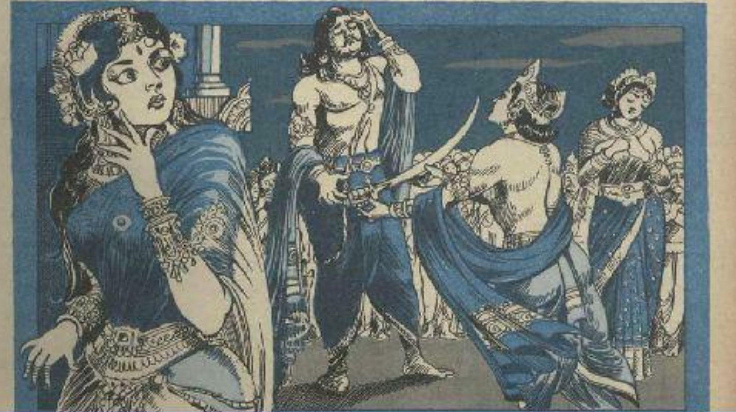
संध्यावलीनें रुक्मांगदाला मोहिनीनें धर्मांगदाचें डोकें मागितलें असल्याची गोष्ट सांगितली व म्हणाली—"धर्मरक्षणार्थ एवढा त्याग केलाच पाहिजे. मी देखील हा त्याग करायला तयार झालें आहे. तेव्हां आपण एवढी गोष्ट मान्य करावी अशी माझी आपणांजवळ नम्र विनंति आहे."

"हें काय बोलतेस तूं? पुत्रहत्येचें पाप ब्रह्महत्येपेक्षां मोठें आहे हें नाहीं का माहीत तुला? ही मोहिनी कोठून आली आहे धर्मांगदाचा जीव घ्यायला, कळत नाहीं!" असें संध्यावलीला सांगून रुक्मांगद स्वतः मोहिनीजवळ जाऊन म्हणाला—"मोहिनी! एकादशीव्रताचा त्याग व पुत्रत्याग या दोन्ही गोष्टीशिवाय तूं आणखी काय वाटेल तें मागून घे! मी पुत्रभिक्षा मागत आहें. त्याचा वध करून तुला काय मिळणार?"

"तुझ्यामुलाचा जीव घ्यायला मी नाहीं सांगितलें. तो माझा शत्रु नाहीं. एकादशीव्रत सोडून दे व सुखानें बापलेक रहा! मला काय?" ती म्हणाली.

इतक्यांत धर्मांगदानें एक तलवार आणून रुक्मांगदासमोर ठेवली व म्हणाला—"बाबा! तुम्हीं सत्यव्रती असून अशा लहानसहान गोष्टीसाठीं वचनभंग कां करतां? माझ्या आईची इच्छा पूरी करा!"

रुक्मांगदानें संध्यावलीकडे पाहिलें. तिच्या तोंडावर त्याला दृढ निश्चय दिसला. तिकडे मोहिनी म्हणाली—"एवढें मागें पुढें करण्याची गरजच काय? एकादशीव्रत सोडून मोकळे व्हा!" पण रुक्मांगदाचें तिच्या बोलण्याकडे लक्ष नव्हतें. त्यानें धर्मांगदाचा शिरछेद करण्यासाठीं तलवार

वर उचलली. मोतिनी बेशुद्ध होऊन पडली. रुक्मांगदाची तलवार धर्मांगदाच्या गळ्यावर पडली मात्र, विष्णूनें प्रत्यक्ष होऊन आपला वरदहस्त वर केला व म्हणाला– "रुक्मांगदा! तुझी भक्ति पाहून मी संतुष्ट झालों आहें. तूं पुत्र कलत्र समवेत सुखानें इहलोकाचें राज्य कर."

यम व ब्रह्मदेव दोघांचे सर्व प्रयत्न फुकट गेले. ब्रह्मदेव यमाला बरोबर घेऊन मोहिनी बेशुद्ध स्थितींत पडली होती तेथें आला. म्हणाला–"मोहिनी! तूं शक्य होता तेवढा यत्न केलास. विष्णूला आपल्या भक्ताचा पराभव मुळींच खपत नाहीं. तुला यश आलें नाहीं. त्यांत तुझा दोष नाहीं. तूं काय वाटेल तो वर मागून घे!"

ब्रह्मदेवाचें तें वाक्य रुक्मांगदाचे पुरोहित वसु यांनीं ऐकलें. ते म्हणाले–"धिःकार आहे अशा क्षुद्र बुद्धीच्या देवांना! या पापिणीला वर मागायला सांगतां? हिनें जें पाप केलें आहे त्याला प्रायःश्चित्तदेखील नाहीं. तिला नरकांतदेखील जागा मिळणें शक्य नाहीं. तिला मी आतां तुमच्या देखत भस्म करतों." असें सांगून वसूनें आपल्या कमंडलुंतलें थोडें पाणी घेऊन मोहिनीच्या डोक्यावर शिंपडलें. त्याबरोबर मोहिनीचा देह जळूं लागला व ती भस्म झाली.

तेव्हां ब्रह्मदेव वसूच्या पायां पडला व त्यानें त्याला मोहिनीचें वृत्त सांगितलें. म्हणाला–"भक्तीचा प्रभाव किती आहे हें पटवून देण्यासाठींच आम्हीं हें सर्व केलें. राजा, त्याची राणी व पुत्र सर्वांना सद्गति मिळणारच आहे. म्हणून शांत व्हावें."

तें ऐकून वसु प्रसन्न झाला व त्यानें मोहिनीला जिवंत केलें. (संपूर्ण)

४१. किंबर्लेची हिऱ्यांची खाण

ही प्रसिद्ध खाण खणण्याचें काम सन १८७१ मध्यें सुरू झालें. १८९१ मध्यें ३४ एकर जमीन ४५० फूट खोल खणण्यांत आली. १९०९ मध्यें खणण्याचें काम बंद करण्यांत आलें तेव्हां ही खाण ३६०१ फूट खोल झाली होती. ही खाण आफ्रिका खंडाच्या केप प्रांतांत आहे.

